

Midhat Paşa'nın Suriye Valiliği Döneminde Sultan
II. Abdülhamid ve İngiltere Büyükelçisi Layard ile Olan İlişkileri
(Kasım 1878-Ağustos 1880)

Ş. Tufan Buzpınar*

Öz

Bu makale, Midhat Paşa'nın Kasım 1878-Ağustos 1880 tarihleri arasında devam eden Suriye valiliği ile ilgili hususları ele almaktadır. Makale, Büyükelçi Henry Layard'ın Midhat Paşa ile ilgisinin seyrini ve Suriye valiliğine tayininde nasıl bir rol oynadığını ele aldıktan sonra Paşa'nın valiliği döneminde gerçekleştirilen reformları açıklamaktadır. 1879'da gerçekleştirilen ve mahkemelerin vilayet yöneticilerinden bağımsızlığını hedefleyen reformların Midhat Paşa'nın hükûmet ve saray ile ilişkisini nasıl olumsuz etkilediği irdelenmektedir. Layard'ın Eylül 1879'da gerçekleştirdiği Suriye ziyaretinin, Sultan Abdülhamid'in İngiltere ve Midhat Paşa ilişkisinden duyduğu endişeleri artırdığı hususu anlatıldıktan sonra Mayıs 1880'de Layard'ın İstanbul büyükelçiliği görevinin sona ermesinin ve Haziran-Temmuz 1880'de ortaya çıkan Osmanlı karşıtı el ilanları meselesinin Midhat Paşa'nın konumunu olumsuz etkilemesi makalenin devamında açıklanan konuları oluşturmaktadır. Aynı dönemde, Cevdet Paşa ve Mahmud Nedim Paşa gibi Midhat Paşa'nın kuvvetli muhaliflerinin hükûmette nazır olarak görev almalarının ilişkilerin gerilmesindeki rolü ve Mayıs-Haziran 1880'de birkaç defa tekrarlanan istifalar da ele alınmaktadır. Son olarak, Midhat Paşa'nın görevden alınışı ve yerine yapılan atama süreci aydınlatılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: II. Abdülhamid, Henry Layard, Midhat Paşa, Suriye, Şam.

* Prof. Dr., İstanbul Medipol Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, İstanbul/TÜRKİYE, tufan.buzpinar@medipol.edu.tr
ORCID: 0000-0002-6748-6792 DOI: 10.37879/belleten.2022.251
Makale Gönderim Tarihi: 29.12.2020 – Makale Kabul Tarihi: 06.09.2021

The Relations of Midhat Pasha during his Governorship of Syria with
Sultan Abdulhamid II and the British Ambassador Layard
(November 1878-August 1880)

Abstract

This paper focuses on issues related to Midhat Pasha's governorship of Syria between November 1878 and August 1880. After a brief account of how Ambassador Layard developed interest in Midhat Pasha's return to the country, his role in the latter's appointment to the province of Syria is explained in some detail. Midhat Pasha's policies in Syria, Layard's efforts to support him and Abdulhamid II's anxieties about the British relations with Midhat are explained in the following sections based primarily on Ottoman and British archival documents. The impact of judicial reforms of 1879 on Midhat's relations with the Porte and the Palace is also dealt with. The following sub-sections of the article examine Layard's visit to Syria in September 1879, impact of his departure from Istanbul in May 1880 on Midhat's position in the province as well as appearance of anti-Ottoman placards of June and July 1880 in Beirut and Damascus. The fact that Midhat's opponents such as Cevdet and Mahmud Nedim Pashas became ministers in the cabinet worsened the governor's relations with the Porte and led to the latter's repeated resignations in May and June 1880. The final part of the article explains how Midhat Pasha's governorship in Syria ended.

Keywords: Abdülhamid II, Henry Layard, Midhat Pasha, Syria, Damascus.

Giriş

Midhat Paşa XIX. yüzyıl Osmanlı devlet adamları arasında önde gelen isimlerden biridir. Paşa'nın biraz bilinen görev ve faaliyetleri, 1861 Niş ve 1864 Tuna valiliklerinde gerçekleştirdiği reformlar, 1864 Vilayet Nizamnamesinin hazırlanmasındaki katkıları¹, Bağdat valiliği (1869-72), Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesi hadisesindeki rolü (Mayıs 1876), Kanun-ı Esasi hazırlık çalışmalarındaki yeri² ve yaklaşık bir buçuk aylık sadreti (19 Aralık 1876-5 Şubat 1877) şeklinde sıralanabilir³.

1 Vilayet sisteminin oluşumundaki rolü için bk. Roderic H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876*, Gordian Press, New York 1973, s. 136-171.

2 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler: Kanun-ı Esasi ve Meşrutiyet Dönemi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2001, s. 27-48.

3 Mehmed Zeki Pâkalın, *Son Sadrazamlar ve Başvekillikler, I*, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul 1940, s. 189-445; İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, Maarif Vekaleti Yayınları, Ankara 1942, s. 315-414; Bekir S. Baykal, *Midhat Paşa: Siyasi ve İdari Şahsiyeti*, Kural Matbaası, Ankara 1964.

Türkçe literatürde taşra görevlerinden Tuna ve Bağdat valilikleri öne çıkarılmış olmakla birlikte sürgünden dönüşünü müteakip ilk ciddi görevi olan Suriye valiliği henüz hak ettiği ilgiyi görmemiştir. Yurtdışında yapılan ve çoğunluğu doktora tezi olarak hazırlanan birkaç çalışmada Paşa'nın Suriye valiliği ele alınmış, bunlardan Saliba ve Abu-Manneh'nin tezlerindeki bölümler makale olarak da yayımlanmıştır.⁴ Türkiye'de Midhat Paşa üzerine yapılan ve biri kitap olarak yayımlanan iki doktora tezinde de Paşa'nın Suriye valiliği incelenmiştir.⁵ Bütün bu çalışmalarda, Midhat Paşa'nın Suriye valiliği, dönemin siyasi bağlamı içerisinde ve özellikle de Osmanlı-İngiliz ilişkileri çerçevesinde yeterince ele alınmamıştır.⁶ Bu makalenin amacı, İngiltere'nin Osmanlı büyükelçisi Henry Layard'ın Midhat Paşa'nın Suriye valiliğine tayininde nasıl bir rol oynadığından başlayarak valiliği döneminde yaşanan siyasi gelişmelerdeki etkisi, Layard'ın 1879 sonbaharında gerçekleştirdiği Suriye ziyaretinin etkileri ve nihayet Osmanlı karşıtı el ilanları meselesinin ve Mayıs 1880'de Layard'ın İstanbul büyükelçiliği görevinin sona ermesinin Midhat Paşa'nın konumunu nasıl etkilediği hususlarını aydınlatmaya çalışmaktır.

I

31 Ağustos 1876'da tahta çıktığında Sultan Abdülhamid'in Midhat Paşa ile ilgili, kısmen şahsi temaslarına, kısmen de dönemin genel algısına dayalı bir fikri vardı. Ancak her iki isim de siyaset anlayışı ve dünya görüşü olarak aynı çizgide dur-

- 4 İngilizcede dikkat çekici ilk çalışma için bk. Shimon Shamir, "The Modernization of Syria: Problems and Solutions in the Early Period of Abdulhamid", William R. Polk, Richard L. Chambers, eds. *Beginnings of Modernization in the Middle East: The Nineteenth Century*, The University of Chicago Press, Chicago 1968, s. 351-381; doktora tezlerine dayalı yayımlar: Najib E. Saliba, "The Achievements of Midhat Pasha as Governor of the Province of Syria", *International Journal of Middle East Studies*, 9 (1978), s. 307-323 (Tez: *Wilayat Suriyya 1876-1909*, University of Michigan 1971); Butrus Abu-Manneh, "The Genesis of Midhat Pasha's Governorship in Syria 1878-1880", Thomas Philipp and Birgit Schaebler, eds. *The Syrian Land: The Process of Integration and Fragmentation in Bilad al-Sham from the 18th to the 20th Century*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart 1998, s. 251-267 (Tez: *Some Aspects of Ottoman Rule in Syria in the Second Half of the Nineteenth Century: Reforms, Islam and Caliphate*, University of Oxford 1971). Midhat Paşa'nın Suriye valiliği üzerine bölüm ihtiva ettiği halde yayımlanmamış doktora tezleri: Max L. Gross, *Ottoman Rule in the Province of Damascus 1860-1909*, Georgetown University 1979, s. 255-316; Ş. Tufan Buzpınar, *Abdulhamid II, Islam and the Arabs: The Cases of Syria and the Hijaz (1878-1882)*, University of Manchester 1991, s. 145-183.
- 5 Yayımlanan doktora tezi, Adem Korkmaz, *Midhat Paşa: İdari ve Siyasi Faaliyetleri*, TTK Yayınları, Ankara 2019, s. 371-424; yayımlanmayan doktora tezi Bekir Koç, *Midhat Paşa (1822-1884)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2002, s. 118-127.
- 6 Bu hususta verilmiş bir tebliğ için bk. Yuluğ Tekin Kurat, "Midhat Paşa ve Henry Layard", *Uluslararası Midhat Paşa Semineri*, TTK Yayınları, Ankara 1986, s. 213-219.

madıklarının farkındaydılar. Ne var ki, 1870'lerin kriz yılları Sultan Abdülhamit ve Midhat Paşa ikilisini birlikte çalışmaya zorlamıştı. Sultan'ın Paşa'ya güvenini sarsıcı telkinlerin etkisi daha 1876 Anayasasının hazırlık safhasında kendisini göstermiş ve anayasa taslağını kabul etmeden önce 113. maddeye hükümetin emniyetini ihlal eden kişileri sürgüne gönderme yetkisini yalnız sultana veren fıkrayı ilave ettirmişti. 19 Aralık 1876'da Paşa'yı sadrazam tayin ettiğinde var olan güven zaafı, yaklaşık bir buçuk aylık sadaret görevi sırasında daha da arttı. Sonuçta Abdülhamit 5 Şubat 1877'de Midhat Paşa'yı sadarettten azlederek ısrarla anayasaya koydurduğu sürgün fıkрасına dayanarak yurtdışına gönderdi.⁷

Midhat Paşa'nın sürgünde olduğu dönemde Rusya ile savaşmak (93 Harbi) zorunda kalan Osmanlı Devleti tarihinin en ağır yenilgisine uğradı. Milyonlarca metrekaare toprak ve milyonlarca nüfus kaybının yaşandığı bu savaşın ardından İngiltere, Rusya'nın kazanımlarını sınırlandırmak ve Osmanlı Devleti üzerinde daha etkin bir ülke konumuna geçmek yolunda politikalar geliştirmeye başladı. Mayıs 1878'de, Kıbrıs'ın İngiltere'ye devredilmesi karşılığında Osmanlı Devleti'ni Rusya'ya karşı destekleyeceği taahhüdünde bulunan İngiltere, bu teklif kabul edildiğinde yakında Berlin'de toplanacak kongrede Osmanlı lehine girişimlerde bulunulacağı bekleniyordu. Yeni politika, Londra'da Dışişleri Bakanı Lord Salisbury ve İstanbul'da Büyükelçi Henry Layard tarafından takip edilmekteydi. Nisan 1877'de İstanbul'a atanmış olan Layard, bu görevde Avrupa büyükelçileri arasında en etkin olma iddiasında bir büyükelçiydi. İlki 24 Nisan 1877'de olmak üzere Sultan Abdülhamit ile sık denebilecek aralıklarla görüşüyor ve Sultan'a Osmanlı dostu olarak güven vermeye çalışıyordu.⁸ Bu süreçte İngiltere için ilk önemli başarı, 4 Haziran 1878'de yapılan gizli bir antlaşma ile Kıbrıs adasının kullanımının İngiltere'ye verilmesiydi.⁹

7 Midhat Paşa'nın bu dönemdeki faaliyetlerinin bir özeti için bk. İnal, *age.*, s. 341-361; Gökhan Çetinsaya, Ş. Tufan Buzpınar, "Midhat Paşa", *İslam Ansiklopedisi*, C 30, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2005, s. 7-11.

8 Tahttan indirildikten sonra özel doktoru ile paylaştığı görüşlerine bakılırsa Abdülhamid, Layard'ı, İngiltere'ye karşı genelde olumsuz tavrı dışında, tutuyor ve onu "pek ahbabım" ve "ahbabım" ifadeleriyle zikreliyordu. Âtîf Hüseyin Bey, *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri*, haz. Metin Hülagu, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s. 210, 308.

9 Bu dönemde Osmanlı-İngiliz ilişkileri için bk. Feroze A. K. Yasamee, *Abdülhamid'in Dış Politikası: Dişel-i Muazzama Karşısında Osmanlı 1878-1888*, çev. Yusuf Selman İnanç, Kronik Yayınları, İstanbul 2018, s. 81-105. Layard'ın İstanbul büyükelçiliği için bk. Yuluğ Tekin Kurat, *Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği 1877-1880*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1968.

Kıbrıs Antlaşması'nın ardından Osmanlı Devleti'nin İngiltere'den beklentileri artarken İngiltere, Rusya'nın Anadolu ve güneyindeki Osmanlı topraklarında nüfuz artışını nasıl frenleyeceğinin hesabını yapıyordu. Layard, bu amaca ulaşabilmek için Rus karşıtlığı ve reformcu yönleriyle bilinen Osmanlı devlet adamlarının etkin konumda olmasını önemsiyordu. Bu arayışta karşısına çıkan önemli isimlerden biri Midhat Paşa oldu. Midhat Paşa 1860'larda Balkanlarda yaptığı valilikleri döneminde reform çabalarının yanı sıra Rusya'nın nüfuz artırıcı politikalarına engel olmaya çalışması nedeniyle başta İstanbul Büyükelçisi Ignatiev olmak üzere Rus üst yönetiminin istemediği bir isim olarak biliniyordu.¹⁰ Midhat Paşa'nın bu şöhreti Layard'ın dikkatini çekti. Layard'a gelen bilgilere göre, Midhat Paşa'nın etrafında karakter zaafi olan birçoğu Avrupa kökenli maceracı kişiler vardı. Bu ekipten Avrupa kökenli birisi Paşa'nın favori isimlerinden ve bu kişi aslında Ignatiev'in çevresinden birisiydi ve Paşa'nın kontrolsüz kullandığı her ifadeyi Ignatiev'e aktarıyordu. Rus Büyükelçiliği bu bilgileri sarayla paylaşarak Paşa'nın itibarını sarsmayı ihmal etmiyordu. Çünkü Midhat Paşa *Rus politikalarının ve çıkarlarının düşmanı olarak biliniyordu*¹¹.

Bu arada 13 Haziran-13 Temmuz 1878 tarihleri arasında devam eden Berlin Kongresi sona ermiş ve antlaşmanın 61. maddesi Osmanlı Devleti'ne doğu Anadolu'da reform yapma sorumluluğu getirmişti. Bu yeni gelişme de Layard'ın zihninde Midhat Paşa gibi isimlere olan ihtiyacı artırmıştı. Çünkü Rusya'nın bölgedeki nüfuzunu sınırlandırmak için reformist ve Rusya karşıtı Osmanlı devlet adamlarına çok iş düşecekti. Duyumlarındaki Midhat Paşa'yı bir de onu bizzat tanımış olan iki önemli isme sormak gereği duydu: Bunlar selefi Henry G. Elliot ve Midhat Paşa'nın kısa sadareti döneminde toplanan konferansta İngiltere'yi temsil için İstanbul'da bulunan ve Nisan 1878'de Dışişleri Bakanı olan Lord Salisbury idi. Her iki isim de Midhat Paşa'nın zaafalarını ve kuvvetli taraflarını paylaştıktan sonra sürgünün sona erdirilip kamu görevine dönmelerinin uygun olacağı görüşünde birleştiler. Lord Salisbury, Midhat Paşa'nın *kararlı ve benlikçi* karakterini belirttiikten sonra *kanaatim odur ki geri çağrılırsa [devlet] mekanizması şimdikinden çok daha hızlı işleyecektir* görüşündeydi.¹²

10 Roderic H. Davison, "Midhat Pasha and Ottoman Foreign Relations", *Osmanlı Araştırmaları*, 5 (1986), s. 162-63.

11 Sinan Kunalalp, (ed.) *The Queen's Ambassador to the Sultan: Memoirs of Sir Henry A. Layard's Constantinople Embassy 1877-1880*, The Isis Press, İstanbul 2009, s. 495. Layard bu bilgileri Midhat Paşa ile de paylaşmıştı. Ali Haydar Midhat, *The Life of Midhat Pasha*, John Murray, London 1903, s. 174.

12 Kunalalp, (ed.) *The Queen's Ambassador*, s. 495; Layard'ın Elliot'a gönderdiği 30 Temmuz 1878

Layard'ın Midhat Paşa'nın sürgünden geri çağırılması hakkındaki fikri Ağustos 1878'in ilk yarısında netleşmiş görünüyor¹³. Bu sırada Layard açısından gündemde üç önemli konu vardı. Birincisi, Rusya'nın Osmanlı Devleti üzerindeki nüfuzunun mutlaka sınırlandırılması çabalarının bir parçası olarak Sultan Abdülhamid'i İngiltere'nin Doğu Anadolu'da uygulanmak üzere tasarladığı reformların gereğine inandırılması işi. Bu hususta İngiltere Dışişleri Bakanlığı'nın hazırladığı reform taslağı Ağustos'ta Padişaha sunuldu¹⁴. İkincisi, Suriye Valisi Cevdet Paşa'nın yolsuzlukları ve başarısızlığı hakkında sistematik olarak şikâyetle bulunularak Paşa'nın yıpratılması¹⁵. Üçüncüsü, saray ve sadaretin Midhat Paşa'yı affetmenin sağlayacağı faydalar hususunda ikna edilmesi ve uygulanacak reformlarda Midhat'ın muhtemel katkısının vurgulanması. Birinci konuda Salisbury ve Layard ne kadar kararlı davransalar da sonuç almaları kolay olmayacaktı. İkinci ve üçüncü hususlarda Layard belli bir başarı sağladı. Cevdet Paşa görünürde itibar kaybına uğradı¹⁶. Midhat Paşa'nın ülkeye dönüşü hususunda da başarılı oldu. Sultan önce geçim sıkıntısını rahatlatmak için şahsi hesabından 1000 sterlin göndermiş¹⁷ ve Midhat Paşa, büyükelçiye göre akılsızca bir tavırla, yardımı geri çevirmişti. Buna rağmen Sultan, Paşa'nın yurda dönüşüne izin vermek niyetinde olduğunu Layard'a ifade etmişti¹⁸.

Layard, 6 Eylül'de Elliot'a yazdığı mektupta, Midhat Paşa'nın yurda dönüşüne izin çıktığından, Sultan'ın güvensizlik derecesinin yüksekliğinden ve bu iki ismin uzlaştırılmasının ciddi bir iş olduğundan bahsediyordu¹⁹. Bir hafta sonra Dışişleri Bakanı Salisbury'ye yazdığı mektupta ise, Sultan'ın biraz yumuşadığından ve yakında

tarihli mektup için bk. Sinan Kuneralp, (ed.) *The Private Letters of Sir Austen Henry Layard During His Constantinople Embassy 1877-1880*, The Isis Press, İstanbul 2018, s. 443.

13 Layard'ın 1877'de Sultan ile Midhat Paşa'yı barıştırma adına hiçbir girişimde bulunmadığı görülmektedir. Kurat'ın Layard'ın girişimlerini 1877 tarihine atfetmesini destekleyecek veri henüz bulunamamıştır. Kurat, agm., s. 214.

14 Detaylar için bk. Kurat, *age.*, s. 172-179.

15 Bu hususta bazı belgeler için bk. The National Archives, Foreign Office (FO), 424/73, Eldridge-Layard, no. 74, Aleih, 2 August 1878; Layard-Salisbury, 20 August 1878, Kuneralp, ed, *The Private Letters*, s. 459; FO, 78/4275, White-Salisbury, secret, no. 216 içinde; Layard-Salisbury, no. 1072, 27 August 1878; FO 78/2771, Salisbury-Layard, no. 1096, 14 September 1878.

16 Cevdet Paşa'nın Suriye valiliği için bk. Tufan Buzpınar, *Hilafet ve Saltanat: II. Abdülhamid Döneminde Halifelik ve Araçlar*, Alfa Yayınları, İstanbul 2016, s. 251-272.

17 Kurat, bu miktarı yanlışlıkla 100 sterlin olarak zikretmektedir. Kurat, agm., s. 214.

18 Layard'ın Elliot'a 20 Ağustos 1878 tarihli mektubu için bk. Kuneralp, (ed.) *The Private Letters*, s. 461-462.

19 Kuneralp, (ed.), *age.*, s. 476.

Midhat Paşa'nın ülkeye dönmesine izin verilip önemli bir vilayete atanacağından bahsederken Layard, kontrol altında tutulabilirse, iyi bir sadrazam olabileceğini de belirtiyordu²⁰. Beklenti gerçekleşti ve Midhat Paşa 28 Eylül 1878'de Hanya'ya yerleşti²¹ Cevdet Paşa ise Kozan'da meydana gelen mahalli bir isyan için görevlendirilerek Eylül başında Suriye'den uzaklaştırıldı. Sultan, Eylül ayı boyunca Layard'ın tam olarak beklentisinin ne olduğunu netleştirmeye çalışmış görünüyor. Midhat Paşa'yı Girit valisi olarak tayin edebileceği şayiasını yaydığından Layard buna sıcak bakmadığını sadarete ve saraya bir şekilde iletirken onu reform çabalarına katkı yapabileceği Anadolu'da veya Anadolu'ya yakın bir yerde görmeyi yeğlediğini belirtiyordu²². Aşlında Sultan, Cevdet Paşa'yı Suriye'den uzaklaştırarak Layard'a cazip gelecek bir alan açmış oluyordu. Layard ise Ekim başına kadar Midhat Paşa için Suriye seçeneğini telaffuz etmedi. 4 Ekim'de ise kendi Dışişleri Bakanına, Girit'ten ziyade *Anadolu veya Suriye'de görmeyi tercih ederim* diyordu. Selefî Elliot'a daha açık ifadelerle Midhat Paşa'nın Girit'te harcanamayacak kadar kıymetli bir isim olduğunu ve *onu Anadolu veya Suriye'de görmek istediğini* belirtiyordu²³. Gün geçtikçe Layard'ın Midhat Paşa'nın Suriye'ye atanması konusundaki fikri güçleniyordu. Dışişleri Bakanına gönderdiği 11 Ekim tarihli mektupta Paşa'nın kişisel zaaflarını belirttikten sonra *talep ettiğimiz reformların icrasında bizim için Suriye'de veya Anadolu'da faydalı olabilir* değerlendirmesinde bulunmuştu²⁴.

II

Layard'ın beklediği karar 10 Kasım'da çıktı. Abdülhamit *Suriye ve Yemen vilayetlerinin Mısır'a iltihakı için oralarca bir ihtilal çıkarmak veyahut mazbata-i umumiye tanzim ettirmek üzere Hidiv-i Mısır hazretleri tarafından bir hayli müşevvikler gönderildiği* yolunda duyumlar aldığını ve bunun şimdiden engellenmesi gerektiğini, aksi halde sadrazamın sorumlu tutulacağını sadarete bildirdi. Sadrazam Saffet Paşa, bu duyumun ciddiye alınmaması gerektiğini *bir eyalet ahalisinin diğer bir hükûmete iltihak maksadıyla vukua gelecek hareket-i isyâniyesi hiçbir vakitte ve hiçbir devlette nazarı-ı itibara alınacak bir şey değildir* şeklinde ifade ettikten sonra, Suriye'nin *pek ziyade muhtaç-ı ıslah* bir yer

20 Kuneralp, (ed.), *age.*, s. 481.

21 İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, TTK Yayınları, Ankara 1967, s. 131.

22 Kuneralp, (ed.) *The Queen's Ambassador*, s. 496; Kuneralp, (ed.), *The Private Letters*, s. 499.

23 Kuneralp, (ed.) *The Private Letters*, s. 499-500. Layard, 10 Ekim 1878'de Girit konsolosu Sandwith aracılığıyla Midhat Paşa'yı yurda dönüşünden dolayı tebrik etmiş ve yakında ülkesine hizmet edebileceği iyi bir makamda görmeyi ümit ettiği mesajını iletmişti. Kuneralp, (ed.), *age.*, s. 503.

24 Kuneralp, (ed.), *age.*, s. 506-507.

olarak *her hâlde bir yed-i iktidara tefvi zi farizadan* olduğunu belirterek mesajı aldığı ifade etmiş oluyordu. Önerisi ise, reformcu icraatıyla bilinen Midhat Paşa'nın karşılıksız maaş alarak Girit'te oturması yerine Suriye valiliğine atanması idi ve bunun da İngilizleri memnun edeceği görüşünü *haricen* olumlu etkide bulunacağına atıfta bulunarak belirtmiş oluyordu²⁵. Bir hafta sonra Padişahın bu fikri kabul ettiği ve *hemen icrası* için sadareten teklif beklediğinin bildirilmesi üzerine sadaretin 15 Zilkade 1295 tarihli arzına aynı gün irade çıktı²⁶.

Midhat Paşa'nın tayinine vesile olan Suriye ve Yemen'in Mısır'a iltihakı söylentisi gerçek mi kurgu mu, bilinmiyor. Aslında böyle bir söylenti Cevdet Paşa'nın valiliğinin ilk döneminde Avrupa basınında yer almış, söylentinin gerçekte ilgisinin olmadığı Cevdet Paşa, bölgedeki İngiliz diplomatları ve Osmanlı hariciye nezareti tarafından teyit edilmişti. Cevdet Paşa'ya göre bu tür bir *fikr-i fâsid Suriye ahalisinin ezhanına girer şey değildir. Zira Suriye ahalisinin ekseri ehl-i İslâm olup bunların Hilafet-i celîleye irtibat-ı vicdanileri pek müstahkemdir*²⁷. Mart 1878 söylentilerinin aksine, Kasım başında Sultan'ın atıfta bulunduğu söylentiyi destekleyecek henüz başka bir veri ortaya çıkmış değildir. Büyükelçi Layard, Eylül 1879'da Suriye'yi ziyaret ettiğinde de bu söylentiyi destekleyecek bir şey duymadığını belirtir²⁸. Söylenti ister gerçek olsun ister kurgu, Abdülhamit'in Midhat Paşa'yı Suriye'ye vali tayin etmeye zihnen hazır olduğu ve bu gelişmede büyükelçi Layard'ın etkisinin göz ardı edilemeyeceği hususunu değiştirmeyecektir.

25 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Hususi Maruzat (YA HUS.) 159/80, 6 Zilkade 1295/1 Kasım 1878 (Hicri ve Rumi tarihlerin çevirisinde TTK Tarih Çevirme Kılavuzu kullanılmıştır). Belgeden yapılan ilk geniş özet için bk. İnal, *age.*, s. 378. Belgenin Yemen ile ilgili kısmı hariç, yayımlanmış daha geniş hali için bk. Uzunçarşılı, *Midhat Paşa ve Yıldız*, s. 132.

26 İnal, *age.*, s. 378. İrade için bk. BOA, İrade Dahiliye (İ. DH.), 63122, 15 Zilkade 1295/10 Kasım 1878.

27 BOA, Yıldız Esas Evrakı (YEE), 35/67, Cevdet Paşa'dan Sadarete tarihsiz; BOA, Hariciye Siyasi (HR-SYS), 25/32, 13 Mart 1878. İngiltere'nin Beyrut başkonsolosu Eldridge, böyle bir hareketin bilgisine sahip olmadığını belirttikten sonra Suriyelilerin eğilimi ile ilgili hissiyatını dile getirir. Buna göre, son birkaç yıldır, özellikle 1868'den itibaren, Suriye'de Mısır hükümetinin gizli ajanlarınca teşvik edilen Mısır'a iltihak eğilimi mevcut idi. Bu eğilim, İngiltere'nin 1875'te Süveyş Kanalı hisselerini satın almasıyla arttı, çünkü Suriyeliler İngiltere'nin, şayet işgal etmez ise, Mısır üzerinde daha fazla nüfuz sahibi olacağını ümit ediyorlardı. FO, Eldridge-Derby, no. 24 political & confidential, Beirut 26 March 1878. Eldridge'in bu değerlendirmesinin Suriyelilerin gerçek eğilimini yansıtmadığı, İngiltere'nin Mısır'ı işgal ettiğinde Suriye Müslümanlarının verdikleri kuvvetli tepkiyle ortaya çıktı. Buzpınar, *age.*, s. 334-349.

28 Layard-Salisbury, private, 14 October 1879, Kuneralp, (ed.) *The Private Letters*, s. 643.

Sultan'ın Midhat Paşa'yı Suriye valiliğine tayin etmesi, o dönem için anlamlı bir karardı. Rus orduları henüz Osmanlı topraklarından çekilmemişken Abdülhamid'in İngiltere'yi Osmanlı Devleti tarafında tutmaya çalışması makul bir tavrıydı. Bu, kolay bir siyaset de değildi. Çünkü İngiltere, Ağustos 1878'den itibaren Doğu Anadolu'da yapılması gereken reformlar konusunda çok ısrarcı davranıyor ve adeta Sultan'ı bunaltıyordu. Bu husustaki İngiliz taleplerini yerine getiremeyeceğini düşünen²⁹ Sultan, aynı zamanda İngiltere'den önemli miktarda kredi almaya çalışıyordu. Reformların uygulamaya konulabilmesi için kredi musluğunun açılması gerektiği fikrini Layard da destekliyordu³⁰. Bu şartlarda Cevdet Paşa'nın görevden alınması ve Midhat Paşa'nın ödüllendirilmesi gibi jestlerle İngilizlerle diyalogu sürdürmek makul bir yoldu. Ancak bu alanda yapılabileceklerin de bir sınırı vardı. Bunu da Cevdet Paşa'yı Suriye valiliğinden azledip Ticaret ve Ziraat Nazırlığına tayin ederek göstermişti. Layard'ın özel mektuplarındaki ifadelerinden hareketle Sultanın taktiğinin kısmen başarılı olduğu söylenebilir. Layard, Dışişleri Bakanına gönderdiği 15 Kasım 1878 tarihli mektupta, *Midhat Paşa'nın vali olarak Suriye'ye tayin edilmesi Sultan'ın iyi niyetini ispat etmesi bakımından tatmin edicidir* değerlendirmesinde bulunmuştu³¹. İki ay sonra ise, Padişah hazretlerini Midhat Paşa'nın ülkeye dönüşüne izin vermeye ve sonrasında önemli bir makam olan Suriye valiliğine tayin etmeye ikna etmek hiç de kolay değildi diyordu³². Bu süreçteki önemli husus, Sultan'ın manevra alanının kısıtlı olması ve Ağustos 1879'da Rus ordularının Balkanlardan çekilişine kadar İngilizlerin reform baskılarına tahammül etmek zorunda kalmasıydı³³.

Abdülhamid'in Midhat Paşa'yı tayin etmesi, onun hakkında beslediği güvensizliği giderebildiği anlamına gelmiyordu. Güvensizliğin devamında üç faktörün etkili olduğundan bahsedilebilir: Birincisi, Nusret Paşa gibi İstanbul'daki Midhat Paşa

29 İngiltere'nin talep edilen reformlar Abdülhamid ve kabinesi tarafından "yabancı bir devletin himayesi altına girmek" şeklinde algılanıyordu. Yasamee, *age.*, s. 95-96. Sultan'ın zihnen ne kadar sıkıntı çektiği hususunda kendi anlatımı için bk. Âtuf Hüseyin, *age.*, s. 308.

30 Osmanlı Devleti'ne verilecek kredi hakkında Layard'ın destekeyici tavrı için bk. Kunalalp, ed. *Private Letters*, s. 477, 517-518, 537.

31 Layard-Salisbury, private, Therapia 15 November 1878, bk. Kunalalp, (ed.) *age.*, s. 535. Layard, Cevdet Paşa'nın bakanlığa terfi etmesiyle ilgili memnuniyetsizliğini dile getirdiğinde Abdülhamit, "ilmi ve İslam hukuku alanındaki fevkalade bilgisi onun istihdamını kesinlikle gerekli kılmaktadır" cevabı vererek Paşa'ya sahip çıkmıştı. Kunalalp, (ed.) *The Queen's Ambassador*, s. 474.

32 FO, 78/2943, Layard-Salisbury, no. 56, confidential, Pera 15 January 1879.

33 Gökhan Çetinsaya, "II. Abdülhamid'in İç Politikası: Bir Dönemlendirme Denemesi", *Osmanlı Araştırmaları*, 47 (2016), s. 364-365.

muhallifleri ki bunlara şimdi Cevdet Paşa da eklenmişti, Sultan'ın güvensizliğini kuvvetlendirmeye çalışıyorlardı. İkincisi, Midhat Paşa kendi doğruları istikametinde hareket etmeyi seven ve uzlaşma eğilimi zayıf birisiydi ki Sultan bunu Paşa'nın son sadareti sırasındaki (Aralık 1876-Şubat 1877) tecrübelerinden biliyordu. Üçüncüsü de İngiltere faktörüydü. Evet, Sultan İngiltere'nin hoşuna gidecek bir atama yapmıştı ama aynı dönemde İngiltere'ye güvensizliği de günden güne artmaktaydı ki bu, Sultan'ın Midhat Paşa ile ilişkilerinde örtük gerginliğe katkı yapmaktaydı. Güvensizliğe ilave olarak tarihinin en ağır askeri yenilgisinin ardından devletin maruz kaldığı insani (yüzbinlerce Müslüman mültecinin sefaleti), siyasi, ekonomik ve diğer ağır şartlar nedeniyle Sultan, daha Midhat Paşa Suriye için yola çıkmadan yeni görevinde uyması gereken esasları bildirme gereği duymuştu. Midhat Paşa, 12 Kasım tarihli telgrafla, *her bir icraatında daire-i itidali tecavüz* etmemesi ve vilayette uygulayacağı tedbirleri önceden İstanbul'a bildirip onay alması hususunda uyarılmıştı. Sultan, işi daha da sağlam tutmak için telgrafın mesajını teyit etmek üzere sadareten de bir yazı gönderilmesi talimatını vermişti³⁴.

Midhat Paşa, Suriye'ye atanmasında Layard'ın kişisel çabalarının etkili olduğunun farkındaydı. Yeni görevine başlamadan kısa bir süre önce büyükelçiye gönderdiği hususi mesajda yeni görevinde tavsiyeleri doğrultusunda hareket edeceğini ve İngiltere'nin reform beklentilerini dikkate alacağını bildiriyordu³⁵. 3 Aralık 1878'de Şam'a ulaşıp göreve başladığında, telgrafla iletilen talimat nedeniyle ciddi bir hayal kırıklığı yaşadığı aşikârdı. İki gün sonra, o sırada Şam'da bulunan İngiltere'nin İstanbul büyükelçiliği sekreteri Malet'e söyledikleri bu durumu açıklıyordu: *Bugün Midhat Paşa'yı gördüm. Resmîyette olduğu kadar fülüyatta da yönettiğini gösterecek yetki kullanmasına izin verilmez ise burada kalmayı düşünmediğini belirtti*³⁶. Malet, İstanbul'a döndükten sonra hazırladığı raporda da Midhat Paşa'nın Suriye'de işleri düzeltebilmesi için bağımsız hareket edebilmesine izin verilmesi gerektiği kanaatinde olduğunu belirtiyordu³⁷. Midhat Paşa'nın Layard'a mesajı açıktı. Tayininde etkili olduğu görevde başarılı olabilmesi için yetkilerinin artırılmasında da desteği gerekiyordu. Layard, bir taraftan bu doğrultuda hareket etmeye çalışıyor, diğer taraftan da Midhat Paşa'ya sabırlı olmasını tavsiye ediyordu. Beyrut Başkonsolosu Eldridge vasıtasıyla 17 Aralık'ta gönderdiği mesaj şöyleydi: *Midhat Paşa*

34 BOA, Yıldız Hususi Maruzat (YA.HUS.), 159/98, 31 Teşrinievvel 1294/12 Kasım 1878, sadarete gönderilen bilgilendirme yazısı 16 Zilkade 1295/11 Kasım 1878 tarihli.

35 Kunalp, ed. *Private Letters*, s. 537.

36 FO, 195/1201, Malet'den telgraf, Damascus, 5 December 1878.

37 FO 881/3923, Malet-Layard, confidential, Constantinople 26 January 1879.

*sabırlı olmalıdır, eminim işler sonunda yoluna girecektir. Hâlihazırda tatmin olmayış nedeninin farkındayım*³⁸.

Layard'ın iyimserliğinin nedeni, reformcu kimliği ile bilinen Tunuslu Hayreddin Paşa'nın 4 Aralık 1878'de sadarete atanmasıydı. Reform konusunun bu kadar gündemde olduğu bir dönemde reformcu bir ismin sadrazam olması elbette önemliydi ama Sultan Abdülhamid'in yeni sadrazama ne kadar inisiyatif kullandıracağı da henüz belli değildi. Bu arada, Midhat Paşa, talep edildiği üzere, Suriye'de uygulamak istediği reformları içeren layihasını 25 Kânunuevvel 1294/6 Ocak 1879 tarihinde sadarete gönderdi. Suriye vilayetinin sahip olduğu farklı din ve mezheplere mensup nüfus yapısı, gecikmiş reformlar, Lübnan'ın özel idare altına alınması ve yabancı devletlerin müdahalelerinin artması gibi nedenlerle yönetiminin zaten zor olduğundan bahsettikten sonra vilayetin idari olarak yeniden düzenlenmesi, adli ve emniyet güçleri yapısının değiştirilmesi ve gelirlerinin artırılması hususlarında görüşlerini paylaştı³⁹. Layiha ile ilgili olarak mabeyne gönderdiği yazıda da 93 Harbi'nin Suriye üzerindeki olumsuz etkilerine vurgu yapan Paşa, yapılacak ıslahatın gecikmeye tahammülünün olmadığını, çeşitli unsurlardan oluşan nüfusunun yabancı ülkelerin *tahrîkât ve teşvikâtına* uğraması nedeniyle *türlü türlü efkar ve emele düşmüş* olduğundan bahisle bunlara tek tip yaklaşımın mümkün olamayacağını, bu nedenle geliştirilecek politikaların mahalli şartlara ve *ahalisinden her fırkanın adet ve emzicesine göre* değişiklik arz etmesi gerektiğini belirtiyordu⁴⁰. Layihayı gönderdikten sonra da, taleplerinin kabul edilmemesi halinde istifa edeceği ve *ülkem için bir gelecek görmediğim için istifa ettim* şeklinde Avrupa hükûmetlerine bir açıklama göndereceği tehdidini yaymıştı⁴¹.

Midhat Paşa'nın şansı, Sadrazam Hayreddin Paşa ve Büyükelçi Layard gibi başkentte iki önemli destekçisinin bulunmasıydı. Bu iki isim her fırsatta Midhat Paşa meselesini konuşuyor ve desteklenmesi gerektiği fikrinde birleşiyorlardı. Layard,

38 Layard-Eldridge, Private, 17 December 1878, Kunalalp, (ed.) *Private Letters*, s. 556. Bu bilginin saraya iletilmiş versiyonu için bk. YA HUS. 163/74, Suriye'den varid olan havadis varakası tercümesidir, t.y.

39 Layihanın ilk neşri için bk. Hüseyin Tosun (neşreden), *Midhat Paşa'nın Suriye Layihası*, Cihan Matbaası, İstanbul 1324; layihanın yeni harflere aktarılmış hali için bk. Fethi Gedikli, "Midhat Paşa'nın Suriye Layihası", *Düvan İlmî Araştırmalar*, 7 (1999), s. 176-189.

40 BOA, YEE 79/67, 12 Muharrem 1296/6 Ocak 1879.

41 FO, 78/2943, Layard-Salisbury, no. 56 confidential, Pera, 15 January 1879. Layard'ın tepkisi ilginç: "böyle bir şey yaparsa, bu onun adına akılsızca ve vatanperverliğe yakışmayan bir tavır olur".

Midhat Paşa'nın Suriye'ye beş yıllığına atandığını ilan etmesi ve uygulamak istediği reformlar için istediği yetkilerle donatılması konusunda Hayreddin Paşa'ya telkinde bulunuyordu. Yardımcı olmak konusundaki istek ve samimiyetinden şüphe duyulmayan Hayreddin Paşa, Sultan'a da kabul ettirmek için *uygun bir fırsat beklediği* hususunda Layard'ı ikna etmişti. Hayreddin Paşa, Midhat Paşa'nın sağduyulu ve sabırlı (*prudent and patient*) olması konusunda Layard'dan nüfuzunu kullanmasını da rica etmişti⁴². 16 Ocak'ta sadrazamı büyükelçilikte ağırlayan Layard, Midhat Paşa'nın reform layihasını da müzakere etti. Hayreddin Paşa, reform tekliflerini olumlu karşıladığını, hatta teklif edilenden fazlasını bile vermeye hazır olduğunu, Sultan'la bir ön görüşme gerçekleştirdiğini ve genel yaklaşımın olumlu olduğunu belirtir. Midhat Paşa'nın sekreteri ise aynı günlerde Layard'a, Hayreddin Paşa'nın reform teklifinin kabul edileceği bilgisini paylaştığını iletmişti⁴³.

Gerçekten de Midhat Paşa'nın tekliflerinin önemli bir kısmı kabul edildi. Paşa, güvenlik güçlerini yeniden yapılandırdı⁴⁴, her seviyede meclislerin seçimlerinin yenilenmesini sağladı⁴⁵ ve en önemlisi vilayetin idari yapısını yeniden belirleyerek yeni sancaklar (Şam Merkez, Lazkiye), kazalar (Cebel Nusayri ve Cebel Dürzi) ve nahiyeler oluşturdu⁴⁶. Bunların mutasarrıf, kaymakam ve müdürlerini belirleyip atamalarını gerçekleştirdi⁴⁷. Lazkiye mutasarrıflığına atanan Ahmed es-Sulh İngiltere'nin Beyrut başkonsolosunun ciddi tepkisine neden oldu. Aslında Midhat Paşa birkaç defa kaymakamlık görevinde bulunan Salih Efendi ile eski Sayda vilayet tercümanı Ahmed es-Sulh veya hükûmetin uygun göreceği başka bir ismin bu göreve atanabileceğini belirtmiş ise de sadareten kendisine hangi ismi tercih ettiği sorulduğunda da Ahmed Efendi'yi seçmişti⁴⁸. Eldridge'in itirazı ise Ahmet

42 FO, 78/2943, Layard-Salisbury, no. 56 confidential, Pera, 15 January 1879.

43 FO 78/2943, no. 62, confidential, Constantinople 17 January 1879. Midhat Paşa, İngiliz viskonsülü Jago'ya Hayreddin Paşa'dan reform teklifleriyle ilgili olumlu mesaj içeren bir telgraf aldığını belirtir. FO, 424/80, Jago-Layard, Damascus 21 January 1879.

44 Güvenlik güçlerinin yeniden yapılandırılmış hali üzerine kapsamlı bir rapor için bk. FO, 195/1264, Jago-Layard, Damascus, 8 October 1879.

45 Meclis seçimlerinin nasıl gerçekleştirildiğiyle ilgili rapor için bk. FO, 424/84, Jago-Layard, Damascus, 6 June 1879.

46 Başarıyla uyguladığı reformlar için bk. Shamir, agm., s. 358-370; Saliba, agm., s. 309-314; Buzpınar, agt., s. 154-159; Korkmaz, age., 378-389.

47 Atamalarla ilgili bazı belgeler için bk. BOA, İrade Meclis-i Mahsus (İ.MMS), 62/2911; 63/2951; 63/2973; 64/3021 ve 64/3027. Bu veriler, Kurat'ın birlikte çalışmak istediği kişileri atama yetkisi yoktu görüşünü doğrulamamaktadır. Kurat, agm., s. 216.

48 BOA, İ.MMS, 63/2973, 2 Şaban 1296/22 Temmuz 1879.

Efendi'nin 1860 olaylarına karışmış ve cezalandırılmış olmasından kaynaklanıyordu. Başkonsolosa göre, böyle sabıkalı bir ismin önemli bir mutasarrıflığa atanmış olması *en hafif tabiriyle oldukça basiretsizlikti ve Paşa'nın popülaritesini ciddi anlamda sarsmıştı*⁴⁹. Eldridge, 8 Eylül'de yüz yüze gerçekleşen görüşmede itirazını tekrar dile getirdiğinde Midhat Paşa, Ahmed Efendi'nin cezalandırıldığını bilmediğinden, 1867'den bu yana birkaç defa kaymakam olarak atandığından, geçmiş hataları merkezi hükûmet tarafından bağışlandığı için yeni göreve atanmasının bir sakıncası olmadığından bahsederek geri adım atmamıştı. Eldridge için sürpriz olan ise, Ahmed Efendi'nin görev bölgesindeki her kesim ile iyi diyalog kurarak güvenlerini kazanmak için elinden geleni yapıyor olmasıydı⁵⁰. Yeni mutasarrıfın başarılı icraatları Eldridge'in itirazlarının yersiz olduğunu gösterdi ve başkonsolos Kasım 1879'a gelindiğinde bunu itiraf etmek durumunda kaldı⁵¹.

Midhat Paşa, hükûmetin iznini gerektirmeyen ama Suriye'nin gelişimine ciddi katkılar yapan çalışmalar da gerçekleştirdi. Misyoner okullarının etkisini sınırlandırmak ve Müslüman ailelerin çocuklarının daha iyi yetişmesine katkı yapmak için yeni okulların açılmasına güçlü destek verdi. Aynı şekilde, bu amaçla kurulan *Cemiyetü'l-Makasidi'l-Hayriyye*'nin daha fazla okul açmasını teşvik etmenin yanı sıra Şam'da bulunan medreselerde dağınık haldeki kıymetli kitapları Zahiriyeye medresesi bünyesinde toplayarak sonradan yaygın olarak bilinen adıyla Zahiriyeye kütüphanesinin temelini oluşturdu. Şam merkezinde *Merce* meydanının geliştirilmesi, sonradan *Sûk* Midhat Paşa⁵² şeklinde anılacak olan çarşının inşası ve parkların yapılması gibi iz bırakan eserler yaptırdı. Bayındırlık alanında yaptığı işler arasında Trablus şehri ile limanı arasındaki tramvay⁵³, Trablus-Humus-Şam, Sayda-Şam ve Beyrut'ta gerçekleştirdiği şose yol çalışmaları zikredilebilir⁵⁴.

III

Midhat Paşa'nın hükûmetle anlaşmazlığa düştüğü konular da vardı. Bunlardan nispeten sınırlı gerginliğe yol açanı, surre alayı ile alakalıydı. İstanbul'dan yola

49 FO, 78/2989, Eldridge-Layard, no. 61, Aleih, 16 August 1879

50 FO, 78/2989, no. 65, Eldridge-Layard, Aleih, 12 September 1879.

51 FO, 424/91, Eldridge-Layard, no. 72, Aleih, 8 November 1879.

52 Çarşının yapılış hikayesi ve sonraki gelişmeler için bk. Stefan Weber, *Damascus: Ottoman Modernity and Urban Transformation*, 1808-1918, C 1, Aarhus University Press, Aarhus 2009, s. 182-185.

53 BOA, YEE, 79/83, 6 Rebiulevvel 1297/17 Şubat 1880.

54 Shamir, agm., s. 374-377; Korkmaz, age., s. 392-96.

çıkan surre alayı 1864'ten itibaren deniz yoluyla Beyrut üzerinden Şam'a gidiyor, Ramazan ayını burada geçirdikten sonra kara yoluyla Mekke'ye hareket ediyordu⁵⁵. Midhat Paşa, her yıl düzenli olarak organize edilen surre alayının Şam'dan Mekke'ye gidişi ve dönüşü sırasında aşiretlerin ve bedevilerin saldırılarından korunmak için çok para harcadığı, surre alayından nemalanmaya alışmış kabilelere yapılan masrafların gereksizliği, deve kirası ve benzeri birçok lüzumsuz masraflara yol açtığı düşüncesindeydi. Bu uygulamadan vaz geçildiğinde, hacıların kırk gün boyunca çöllerde sefalet çekmek, bedeviler tarafından yağmalanmak ve lüzumsuz masraflarda bulunmak yerine Şam'dan Beyrut'a, oradan da deniz yoluyla Cidde'ye, dönüşte de Cidde-Beyrut-Şam'a nakledilerek rahat ve emin bir yolculuk gerçekleşecekti. Dahası, gerçekleştirilecek güzergâh değişikliğiyle çok büyük tasarruf sağlayacağından bu usul, *şer'an, aklen* tercih edilmeliydi⁵⁶. Hatta 1878-79 surre alayı hac emiri, kara yolunun tehlikeli olduğu gerekçesiyle deniz yoluyla, yani Midhat Paşa'nın teklif ettiği Cidde-Beyrut güzergâhı üzerinden dönmüş ve Şam'da hac kfilesine katılmıştı⁵⁷.

Sadareten Midhat Paşa'ya verilen ilk cevapta, Şam'dan Mekke'ye kara yoluyla gönderilen surre alayı uygulamasının *şân-ı Hilafet-i Celile ve âsâr-ı siyaset-i İslamiye'den olmasına nazaran lağvı caiz olmadığı* ve her sene Şam'dan Hicaz'a böyle *mükellef ve mutantan* bir hac kfilesinin gidip gelmesinin 400 seneden beri uygulanageldiği ve padişahların Hâdimü'l-Haremeyni'ş-Şerifeyn unvanına uygun gelen bir hizmet olduğu belirtildikten sonra güzergâh değişikliği olmadan yapılabilecek tasarrufların çalışılması istendi⁵⁸. Meclis-i Vükela da bu hususta müzakerelerde bulunmuş ve maliye nezaretine teknik bir çalışma yaptırarak güzergâh değişikliği olmadan yapılabilecek tasarrufları belirlemeye gayret etmişti. Konuyla ilgili kurulan komisyonun raporlarının değerlendirilmesi sonucunda, surre-i humâyun eminliği, tarik-i hac muhafızlığı ve kiler eminliği görevlerinin birleştirilmesi, müjdecilik, mübeşşirlik ve kaftan ağalığı görevlerinin ilgası, lüzumsuz görülen bazı masraflardan

55 Abdülhamid döneminde surre harcamaları için bk. Münir Atalar, *Osmanlı Devleti'nde Surre-i Hümayun ve Surre Alayları*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2015, s. 94-109.

56 BOA, İ.DH. 63945, Midhat Paşa'dan Sadarete, 20 Şubat 1294/4 Mart 1879. Midhat Paşa, İngiliz konsolosuna, mevcut uygulamanın yıllık masrafının yaklaşık 100,000 sterline ulaştığını bildirmiş ve teklifinin sadece dini nedenlerle reddedildiğini de paylaşmıştı. FO, 195/1263, Jago-Salisbury, no. 2, Damascus 10 April 1879.

57 FO 2985, Jago-Salisbury, political no. 5, Damascus 14 February 1879. 1879 hac mevsiminde Medine Mekke arasında hacılara yapılan bedevi saldırıları için bk. FO, 195/1264, Jago-Salisbury, no. 16, 6 October 1879.

58 BOA, İ.DH. 63945, Midhat Paşa'dan Sadarete, 20 Şubat 1294/4 Mart 1879.

kaçınılması ve surre alayının Üsküdar üzerinden gitmesi yerine doğrudan Top-hane'den vapurlara bindirilmesi teklifi benimsendi. Tasarruf yapılabilecek birkaç husus zikredildikten sonra, kiler-i hac emini Said Paşa'nın İstanbul'a getirilerek komisyonun çalışmalarına katkı yapması da teklif edildi⁵⁹.

Sultan Abdülhamid için konunun siyasi getirisi, yapılabilecek tasarruftan daha önemliydi. Midhat Paşa'nın dile getirdiği 70,000-80,000 bin liralık masraftan yapılabilecek tasarruf veya Meclis-i Vükela'nın kalem kalem çıkarmaya çalıştığı tasarruf miktarları padişahın ihtiyacı olan Müslümanların desteği ve itaatlerinden daha önemli değildi. Maliye ve hazine komisyonlarının yaptığı çalışmaları ve Meclis-i Vükela mazbatasını değerlendiren Abdülhamid, teklifleri reddetti ve ekledi: Maliyenin yapabileceği birçok tasarruf kalemine dokunmayıp da *cüzüyyet miktar cihetiyle en sonraya bırakılması dahi caiz olabilen mevkib-i hacı şerif masârifinin evvel be evvel tenkâsi tarafına gidilmesi münasip* değildir. Böyle bir tasarruf, neden olacağı söylentiye bile değmezdi. Ayrıca, hazinenin yapabileceği tasarruflar gerçekleştirildikten sonra sıra surre alayı masraflarına gelirse *icabına bakılmak üzere* değerlendirilir deyip konunun gündemden çıkarılması talimatını verdi⁶⁰.

Midhat Paşa'nın merkezi hükûmetle yaşadığı en büyük gerginlik, Adliye Nezareti'nin uygulamaya koyduğu köklü reformlar konusunda meydana geldi. Adliye Nazırı Said Paşa'nın hazırlayıp Şurâ-yı Devlet'in nihai şekli vermesinin ardından Haziran 1879'da yayımlanan kanunlarla adliye teşkilatı, nizamiye mahkemeleri teşkilatı ve ceza mahkemeleri usulünde ciddi değişiklikler gerçekleştirildi⁶¹. Bu değişikliklerden Midhat Paşa'yı en çok ilgilendireni mülki amirlerin mahkemeler üzerindeki hakimiyetini sonlandıran, bir başka ifadeyle, mahkemelerin bağımsızlığını sağlamak için yapılan düzenleme idi. Yeni düzenleme, mülki amirlerin dava dilekçelerini mahkemeye havale yetkisini ve kararların icrası için mülki amirlerin "mucebince" ve benzeri bir not ile tasdik etme sorumluluğunu kaldırıyordu⁶². Böylece mülki idare ile adli idare prensip olarak birbirinden ayrılıyor, mahkemeler bağımsızlaşıyor ve mülki amirlerin mahkemeler üzerindeki nüfuzu, teorik olarak da olsa, sonlandırılıyordu. Midhat Paşa açısından yeni düzenleme kabul edilemez-

59 BOA, İ.DH. 63945, 2 Recep 1296/22 Haziran 1879. Meclis-i Vükela mazbatasının bir nüshası da Y. A. RES. 4/1'de de mevcuttur.

60 BOA, İ.DH. 63945, Sadarete gönderilecek tezkire-i hususiye, 3 Recep 1296/23 Haziran 1879.

61 Fatmağül Demirel, *Adliye Nezareti: Kuruluşu ve Faaliyetleri (1876-1914)*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2008, s. 35-36, 41.

62 Demirel, *age.*, s. 141.

di. Yönetim anlayışına aykırı olması bir tarafa, Suriye’de kamu otoritesi o kadar zayıflamıştı ki yeniden tesisi için valinin çok güçlü olması, hızlı ve kararlı davranması gerekiyordu, yetkilerin paylaşımı ise buna mâni olacaktı.

Adliye Nazırı Said Paşa, daha kanunlar yayımlanıp yürürlüğe girmeden, mahkemelerin bağımsızlığına müdahale edilmemesi ve dilekçelerin doğrudan mahkemelere verilmesi hususunda talimatını Midhat Paşa’ya iletti. Paşa da yeni gelişmeyi Suriye’deki Fransız, İngiliz ve İtalyan diplomatlarıyla paylaştı. Ayrıca, mahkemelerin yozlaşmış halinden bahsederek bu talimatı yerine getiremeyeceğini sadarete iletmesi üzerine Hayreddin Paşa, yeni talimatı dikkate almaması ve mahkemelerle ilgili reformlar son şeklini alıncaya kadar eski usulde devam edebileceğini bildirdi⁶³. Midhat Paşa’nın yabancı diplomatların desteğini almak için yaptığı bilgilendirme girişimi farklı tartışmalara yol açtı. Konsoloslar resmi görüşlerini, Midhat Paşa’yı destekler mahiyette, mülki amirlerin mahkemeler üzerinde etkin olması yönünde belirttikten sonra kendi aralarında valinin tutarsızlıklarını tartışmaya başladılar. Buna göre, vali bütün yetkiler elinde iken de konsolosların şikâyetlerini dikkate almayan bağımsız tavır takınmakta ve yabancıların mağduriyetlerini gidermekte isteksiz davranmaktaydı. İngiliz diplomat Jago, Midhat Paşa geldiğinden beri valilik nezdinde dile getirdiği her konuda başarısız olduğundan ve valinin bir talimatla halledebileceği hususlarda bile sonuç alamadığından şikâyet etmekteydi. Bağımsız karakterinin bunda belirleyici olduğunu düşünen Jago, Fransız meslektaşıyla konuyu müzakere ettiğinde onun da çok şikâyetçi olduğundan ve Paşa’nın yetkilerinin artırılmasına karşı çıktığını üstlerine ilettiğinden bahsetmekteydi⁶⁴. Paşa aleyhindeki raporlar kısa sürede etkisini gösterdi ve Layard, Midhat Paşa ile ilgili olumsuz raporlar aldığından, içkiye düşkünlüğünden ve problemlili kişilerle arkadaşlık yaptığından bahsederek Başkonsolos Eldridge’den kanaatini bildirmesini istedi. Daha sonra dışişleri bakanına yazdığı mektupta ise *Midhat Paşa’nın icraatlarından hiç de memnun değilim* notunu düşmüştü. Layard’ın bir sonraki raporunda da valinin icraatlarından memnuniyetsizliğin devam ettiği görülmektedir⁶⁵.

Bu güvensizlik hali devam ederken Büyükelçi Layard’ın Filistin ve Suriye gezisine çıkacağı haberi Sultan’ın endişelerini iyice tırmandırdı. Büyükelçinin Suriye

63 FO, 424/83, Jago-Layard, no. 15, Damascus, 10 May 1879.

64 FO, 424/83, Jago-Layard, no. 15, Damascus, 10 May 1879.

65 Layard-Eldridge, 18 May 1879; Layard-Salisbury, 15 July 1879 ve Layard-Salisbury, 2 September 1879. Kunalp, (ed.) *The Private Letters*, s. 596, 618 ve 636.

ziyaretinde Midhat Paşa ile görüşecek olmasını *kendi aleyhine bir siyasi komplo* organize edilme ihtimali şeklinde değerlendiren Sultan, oldukça tedirgin olmuştu. Münir Bey'i⁶⁶ büyükelçiye göndererek mümkünse Suriye gezi planını iptal etmesini istemiş ve nedenini de paylaşmasına izin vermişti. Layard'ın Münir Bey'e cevabı ise, *Sultan'ın endişeleri absürt ve benim için düşündüğü şey kesinlikle yersizdir* şeklindeydi⁶⁷. Planlandığı üzere Layard İstanbul'dan 11 Eylül'de ayrıldı, deniz yoluyla Yafa'ya, oradan da Kudüs'e geçti. Daha sonra yine deniz yoluyla Beyrut üzerinden Şam'a geçti, burada üç gün kaldıktan sonra tekrar Beyrut üzerinden 13 Ekim'de İstanbul'a ulaştı⁶⁸.

Midhat Paşa'nın Layard'ı karşılama ve ağırlama tarzı bir büyükelçiye uygun olmakla birlikte valinin atanmasında büyükelçinin katkısı bilinen bir sır olması sebebiyle olsa gerek ki başta Müşir Ahmet Eyüp Paşa⁶⁹ olmak üzere bazı kesimleri rahatsız etti. Ahmet Eyüp Paşa gün batımını bahane ederek büyükelçiye karşılamaya gelen tören kıtasını geri çekerek bir skandala yol açtı. Durumdan haberdar olan Sultan'ın uyarısı üzerine özür dileyen Müşir, büyükelçinin sabaha karşı 3:30'da Şam'dan ayrılışında tören kıtasını hazır bulundurdu. Bunun dışında ciddi bir rahatsızlığın yaşanmadığı Şam ziyaretinde Layard, şehrin önde gelen eşrafından Said Paşa'nın evinde konaklamış, toplumun her kesiminden ziyaretçileri kabul etmiş, Midhat Paşa'nın yakın zaman önce açılışını yaptığı belediye bahçesinde akşam yemeği ikramı sırasında karşılıklı protokol konuşmaları yapılmış, havai fişek ve ışıklı gösterilerin ardından Türk ve Ermeni oyuncuların sunduğu tiyatro gösterisini izlemişti. Layard bütün bu faaliyetleri anlattıktan sonra bunların Müslümanlardaki kültürel değişimin derecesini göstermesi bakımından not edilmesi gerektiğine dikkat çekmişti⁷⁰.

Layard'ın Şam ve Beyrut'ta görüştüğü kesimlerden bir kısmı, Midhat Paşa'nın vilayetin şartlarını iyileştirmeye çalıştığını, ziraat ve ticareti teşvik ettiğini, adil ve

66 Layard'ın bahsettiği Münir Bey, her ikisi de sonradan paşa olacak olan Ahmet Münir (1828-1897) veya Salih Münir'den (1857-1939) biri olmalıdır.

67 Layard-Salisbury, Private, 9 September 1879. Kunalalp, (ed.) *The Private Letters*, s. 637; Kunalalp, ed. *The Queen's Ambassador*, s. 601.

68 Layard'ın Filistin ve Suriye gezisiyle ilgili geniş raporu için bk. FO, 424/91, Layard-Salisbury, Therapia, 20 October 1879.

69 Ahmet Eyüp Paşa (1833-1894), 1870'lerden 1890'a kadar çeşitli ordu komutanlıkları ve valiliklerde bulunmuştur. Sinan Kunalalp, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922)*, İsis Yayınları, İstanbul 1999, s. 56.

70 FO, 424/91, Layard-Salisbury, Therapia, 20 October 1879.

tarafsız bir yönetim sergilediğini düşünerek, valinin görevden alınmasına mâni olması, yetkilerinin artırılmasını sağlaması için destek olmasını istemişlerdi. Diğer bir kısmı ise, valinin politikalarından rahatsız olarak görevden alınması için çalışmakta, Emevi Camii'nde kâfirlikle itham edecek kadar muhalif tavır sergilemekte ve Avrupa'nın ahlaksızlıklarını yaymakla suçlamaktaydılar. Layard'a göre, Fransız konsolosu M. Gilbert valinin muhaliflerini desteklemekte ve büyükelçiliğine de bu doğrultuda raporlar göndermekteydi. Layard'ın ilk defa yüz yüze görüştüğü Midhat Paşa hakkındaki şahsi kanaati ise, valinin kabahatleri ve belki ahlaki zaafalarının yanı sıra *tanıdığı diğer birçok Türk bürokrattan üstün hususiyetleri vardı, bu zamanda onun görevden alınması, bana göre, reform ilerlemesini durduracak ve Suriye için bir musibete yol açacaktır* şeklindeydi⁷¹.

Büyükelçi Layard ile özel görüşmelerinde Midhat Paşa, kendi bakış açısından merkezle ilişkilerinde yaşadığı gerilimleri paylaşmıştı. Paşa'ya göre, saray üzerinde etkin olmaya başlayan *fanatik ve gerici grup*, göreve devam etmemesi için her şeyi yapmakta, Sultan'ın söz verdiği reformları uygulamaması için yoğun çaba sarf etmekte, kaymakam ve müdür atamalarına müdahale ederek *cahil, fanatik ve yozlaşmış* insanları göreve getirtmeye çalışmaktaydılar. Müşir, bağımsız hareket etmekte, kendisini başarısız kılmak için her vasıtaya başvurmakta ve askeri desteğe ihtiyacı olduğunda mazeret üreterek zorluk çıkarmaktaydı. Dahası, Sultan ile yakın diyalog içerisinde olan Namık Paşa'nın⁷² oğlu Cemil Paşa'nın kendisini takip edip aleyhinde bilgi toplamak üzere Şam'a gönderildiğinden de bahsediyordu. Bütün bu gelişmeler nedeniyle istifa etmeyi planlamışken büyükelçinin Suriye gezisinin gündeme gelmesi nedeniyle vaz geçtiğini, bunları paylaşmasının nedeni de İstanbul'da bazı şeylerin değişmesine katkısı olabileceği beklentisiydi⁷³.

Büyükelçi ile valinin görüştüğü önemli hususlardan biri de Arap vilayetlerinde, özellikle de Suriye ve Hicaz'da, Osmanlı yönetimi aleyhinde şekillenmeye başladığı söylenen oluşumlardı. 93 Harbi'nin bölge üzerindeki olumsuz etkileri devam etmekte ve bunun farklı yansımalarının olduğu bilinmekteydi. Cevdet Paşa bu tür tepkileri tabii karşılamış ve bunun Osmanlı yönetimini sona erdirmek arayışı olmadığı kanaatini vurgulayarak yönetimin iyileştirilmesiyle şikâyetlerin giderileceği

71 FO, 424/91, Layard-Salisbury, Therapia, 20 October 1879.

72 Namık Paşa (1804-1892) Sultan Abdülhamid ilişkileri için bk. Abdülhamit Kırmızı, "Namık Paşa'nın Vefatı, Mezarı ve vasiyetnameleri", *Töplumsal Tarih*, 186 (Haziran 2009), s. 60-66.

73 FO, 424/91, Layard-Salisbury, Therapia, 20 October 1879.

görüşünü savunmuştu⁷⁴. Bölgedeki İngiliz diplomatlarının yerel şikâyetleri yoğun bir şekilde işleyerek İngiltere hükümetinin bölge ile daha fazla ilgilenmesini sağlamak yolundaki çabalarına⁷⁵ benzer bir tavırla kendi yetkilerini ve bağımsızlığını artırma ümidiyle Midhat Paşa da katılmış görünmekteydi. Bir başka ifadeyle Paşa, bölgedeki şikâyet unsuru konuları abartarak talep ettiği yetkilerin verilmemesi halinde sonucun kötü olacağı görüşünü dile getiriyordu. Layard'a ifade ettiğine göre, *Bâb-ı Âli mevcut politikasında ısrar ederse, Müslüman ve Hristiyan bütün toplum şimdiye kadar yönetildikleri gibi yönetilmemek konusunda kararlı olduklarından Suriye'de ciddi sıkıntılar beklemekteydi*⁷⁶.

Layard, İstanbul'a döndükten iki gün sonra Sultan tarafından kabul edildi. Sultan ziyaretin nasıl geçtiğini merak ettiğini belirttiğinde Layard, her zaman olduğu gibi, kendisiyle açık konuşacağını ifade ederek, en önemli şikâyetin Said Paşa tarafından çıkarılan mahkemelerle ilgili kanun hakkında olduğunu belirtti⁷⁷. Ziyaret ettiği bütün vilayet, sancak ve kazaların yöneticilerinin dürüst, çalışkan ve vatanperver insanlar olduklarını, bu özelliklerinin Müslim ve gayrimüslim her kesim tarafından tasdik edildiğini, en büyük sıkıntının ise merkezden yapılan müdahaleler olduğunu dile getirdi. Ardından Suriye halkının duyguları hakkında konuşan Layard şu ifadeleri kullandığını nakleder:

“halkın meşru taleplerini karşılamak için bazı şeyler derhal yapılmazsa ve yönetim tamamen ıslah edilmezse, İmparatorluğunuzu daha fazla parçalanmaya götürecek muhtariyet hatta bağımsızlık hareketi yakında başlayabilir. [...] Sonra Konsolos Zohrab'ın, amaçlarından biri padişahı tahttan indirmek olan Medine merkezli Müslüman hareketi veya komplosu ile ilgili

74 Buzpınar, *age.*, s. 260-65.

75 Bu hususta Beyrut başkonsolosu Eldridge ve Cidde konsolosu Zohrab belirgin bir çaba içerisinde görünmektedirler. Eldridge'in bu husustaki duruşunu göstermesi bakımından bk.FO, Eldridge-Derby, no. 24 political & confidential, Beirut 26 March 1878; FO, 226/195 Eldridge-Derby, no. 33 political & confidential, Beirut 10 April 1878. Layard, her iki konsolosun raporlarını genel olarak dikkate almakla birlikte, bazı raporlarının kişisel eğilimlerini yansıttığı ve dikkatli olunması gerektiği fikrini dışişleri bakanlığıyla paylaşmıştı. Eldridge uyarısı için bk. Layard-Salisbury, Private, 18 November 1879, Kunalalp (ed.), *The Private Letters*, s. 654; Zohrab uyarısı için bk. India Office Library and Records (IOR), Home Correspondence (L/P&S) 3/246, Layard-Salisbury, secret, no. 302, Constantinople 12 March 1880 ve Layard-Salisbury, Private, Pera, 24 March 1880, Kunalalp, (ed.) *The Private Letters*, s. 695.

76 FO, 424/91, Layard-Salisbury, Therapia, 20 October 1879.

77 Sultan büyükelçiden adli reformlarla ilgili itirazlar hakkında bir rapor hazırlamasını ister ve Layard, kısa sürede hazırlayıp sunduğu raporun bir nüshasını da kendi dışişleri bakanlığına iletir. FO, 424/91, Layard-Salisbury, no. 881, Therapia, 15 October 1879.

raporundan⁷⁸ bahsettim. Bu raporun Midhat Paşa'nın bana verdiği bilgilerle de teyit edildiğini belirttim. Suriye'nin önemli şehirlerinde bu komplo ile bağlantılı gizli komitelerin varlığına inandırıcı sebep vardır. Söylediklerimi çok ciddiye alması gerektiğini samimiyetle belirttim⁷⁹.”

Layard, Sultan ile görüşmesinde izlediği taktiği Dışişleri Bakanına yazdığı mektupta deşifre ediyordu. Görüşmeyi yaptığı günlerde Sultan'ın güvensizlik krizinde olduğundan, Said ve Mahmud Nedim Paşaların sadakatlerinden emin olarak onlara güvendiğinden bahsettikten sonra bilinçli bir şekilde sultanı panikletmeye çalıştığını şöyle anlatıyor: *Tamamen onu [Sultanı] panikletmek niyetindeydim, çünkü öyle görünüyordu ki sadece korkuları üzerine oynayarak onunla iş yapabileceğim umidindeydim*⁸⁰. Sultanı etkilemenin veya ona bir şey yaptırmanın tek yolu onun korkuları üzerinden gitmektir⁸¹. Midhat Paşa ve Layard raporları birlikte değerlendirildiğinde her ikisinin de Layard'ın paylaştığı taktiği izledikleri söylenebilir. Bu taktiğin Sultan üzerindeki etkisi ise her iki ismin de beklediğinden oldukça farklıydı. Evet, Layard-Midhat Paşa ilişkisi padişah için ciddi kaygı vericiydi ve bunu da Büyükelçiyle açıkça paylaşmıştı. Suriye'den döndükten bir ay sonra Münir Bey'i göndererek kardeşi Mehmet Reşad'ı tahta çıkarmak için Midhat Paşa ile bir komplo içerisinde olduğu duyumunu aldığını, bu duyumu aldığından beri rahat edemediğini Layard'a bildirmişti. Sultan'ın böyle bir komploya ne derecede ihtimal verdiği bilinmemekle birlikte bunu büyükelçi ile paylaşarak Midhat Paşa ile ilgisini sınırlandırmaya çalıştığı düşünülebilir. Ayrıca Sultan, Layard'dan, kendisinin ve ülkesinin dostluğunu teyit eden bir mektup talep etmiş, o da, istemeyerek de olsa *muğlak ifadelerle bir mektup* yazmak durumunda kalmıştı⁸².

Daha önemlisi, Layard'ın gizli cemiyetler ve Osmanlı karşıtı oluşumlarla ilgili duyumlarını abartılı olarak aktarması ve ciddiyetle uyarması Sultan'ı, Midhat Paşa başta olmak üzere mahalli yöneticilere daha fazla yetki vermek yerine, onların vazifelerini gereği gibi yapmadıkları ve devleti zaafa uğratacak talepleri güçlendirme eğilimi sergiledikleri endişesine sevk etmişti. Büyükelçinin anlattıkları Hicaz'dan

78 Zohrab'ın bahsedilen raporu için bk. FO, 78/2988, Zohrab-Salisbury, no. 1, confidential and political, Jidda 6 August 1879.

79 FO, 424/91, Layard-Salisbury, secret, no. 882, Therapia 5 October 1879. Layard Midhat Paşa arasında konuşulan bu konu Vasıf Efendi aracılığıyla Fransız diplomatlarıyla da paylaşılmıştır. Bilal N. Şimşir, *Fransız Belgelerine Göre Midhat Paşa'nın Sonu*, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1970, s. 31.

80 Layard-Salisbury, private, Therapia, 21 October 1879, Kunalalp, (ed.) *The Private Letters*, s. 643.

81 Layard-Salisbury, private, Therapia 18 November 1879, Kunalalp, (ed.) *age.*, s. 653.

82 Layard-Salisbury, private, Therapia 25 November 1879, Kunalalp, (ed.) *age.*, s. 656.

gelen İngilizlerle ilgili başka komplo duyumlarıyla birleşince Sultan'ın İngiltere'ye karşı şüpheleri daha da kuvvetlenmişti. Bu görüşmeden yaklaşık dört ay sonra, *Layard'ın sözü her ne kadar halisâne addolunamazsa da* diyerek Büyükelçi ile ilgili zihni duruşunu belirten Sultan, onun Suriye dönüşü anlattıklarından Hicaz'da *hilafet-i kübra aleyhine bir komite teşkil olunarak bir Arap hükûmeti ihdas kılınacağı* şeklinde not etmiş ve *bunun ciddî ve hakikî olarak başka fikir ve efkâra mebni olamayacağı yani sırf hilâfet aleyhinde bir hükûmet-i Arabiyye teşkili murad olduğu tahakkuk etmiş* şeklinde zihnini netleştirmişti⁸³. Bir başka ifadeyle, Layard istemeyerek de olsa Sultan'ın İngiltere'ye karşı şüphelerini kuvvetlendiriyor ve zihnen ülkesinden uzaklaştırıyordu. Bu aynı zamanda Sultanın, İngiltere'nin Doğu Anadolu'yla alakalı ısrarlı reform taleplerini sürüncemede bırakma kararlılığını da artırıyordu.

Layard'ın ziyaretinin ardından Suriye'de üretilen söylentiler de Sultan'ın endişelerini kuvvetlendirici türdendi. On altı yılı aşkın bir süredir Beyrut'ta görev yapan Başkonsolos Eldridge'in raporuna göre, bazıları Büyükelçinin ziyaretini İngiltere'nin Kıbrıs işgaliye birlikte değerlendirip sıranın Suriye'ye geldiği yorumunu yapıyor ve böyle bir ihtimalin gerçekleşmesi temennisinde bulunuyorlardı. Diğer bazılarına göre ise, İngiltere ile Fransa aralarında anlaşarak birincisi Suriye'yi, ikincisi ise Filistin'i işgal edecekti. Hatta Fransız donanmasına ait gemilerin Akka'ya asker çıkararak Filistin'i işgale başladığını söyleyenler de vardı. Layard bölgeden ayrıldıktan hemen sonra Havran'da kriz çıkması, Büyükelçinin teşvikiyle olduğu yorumuna yol açmış, özellikle Şam'da yaygın olan söylentiye göre Havran'da çıkan kriz, İngiltere'nin Suriye'yi işgali için bir bahane olarak tasarlanmıştı. Söylentilerin bazılarını *absürt*, bazılarını ise *saçma* olarak nitelendiren Eldridge, bunlara karşı çıkarken, İngiltere bölgeyi işgal için fitne çıkaracak olsa bunu denize yakın ve kolayca çıkartma yapabileceği yerlerde, mesela Lübnan'da planlar, donanmayı da Malta'ya göndermezdi gibi argümanlarla cevap vermeye çalışıyor ve cevaplarının söylentiler kadar etkili olmadığını da kabul ediyordu⁸⁴.

83 Mabeyn Baş kitabinden Sadarete, 8 Rebiyülevvel 1297/19 Şubat 1880. Belgenin çeviri yazısı için bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerreme Emirleri*, TTK Yayınları, Ankara 1972, s. 139. Belgenin aslı için bk. BOA, Y.PRK. A., 2/64. Layard'ın Suriye gezisinden oldukça rahatsız olan Fransız diplomatlarının İngiltere'ye karşı duyulan endişeleri kuvvetlendirici etki yapmaya çalışmalarını da hatırlamak gerekir. Şimşir, *age.*, s. 30-34.

84 FO, 195/1264, Eldridge-Layard, no. 53 political, Aleih 29 October 1879. Aynı rapor FO 78/2989 içinde de mevcuttur. Havran ile ilgili söylentilerde İngiltere'nin Şam Viskonsülü Jago'nun Mayıs-Haziran 1879'da Havran ve civarına yaptığı ziyaretin de etkisi olabilir. Jago'nun Havran gezisi raporu için bk. FO 78/2895, Jago-Salisbury, no. 12 political, Damascus, 16 August 1879. Bölgedeki Fransız diplomatları da İngiliz ajanlarının rolü olduğu fikrini işliyorlardı. Şimşir, *age.*, s. 29.

Layard İstanbul'a döndükten beş gün sonra adliye reformunun en önemli ismi olan Adliye Nazırı Said Paşa sadrazam oldu (18 Ekim 1879) ve ertesi gün Mahmud Nedim Paşa Dâhiliye Nezaretine atandı. Gelişmelerden aynı gün haber alan Midhat Paşa, İstanbul'da siyasi denklemin tamamen aleyhine döndüğünü düşünerek 19 Ekim'de istifa etti⁸⁵. Sultan, istifayı kabul etmeyeceğini Layard'a bildirince, büyükelçi de Beyrut Başkonsolosu aracılığı ile Midhat Paşa'ya ısrar etmemesi tavsiyesinde bulundu. Sadrazam Said Paşa ile de görüşen Layard, böyle bir zamanda istifanın kabulünün Suriye'de ve İngiltere kamuoyunda oluşturacağı olumsuz etkiye vurgu yaptı⁸⁶. Daha sonra dışişleri bakanına gönderdiği mektuplardan birinde, *Midhat'ı yerinde tutmayı başardığım için mutluyum*⁸⁷, derken diğer mektupta, *Midhat'ı derhal geri çağılmaktan kurtarmakta biraz zorlandım. Said Paşa, [Midhat Paşa'nın] pervasızca itaatsizlik suçu işlediği halde bana verilen değerden dolayı görevinde bırakıldığını söyledi* diyordu. Layard'a göre Said Paşa'nın daha fazla sinirlenmesinin nedeni, uygulanıp uygulanmayacağı tartışılan adli reformların kendisi tarafından hazırlanmış olmasıydı⁸⁸.

Zaman ilerledikçe Midhat Paşa'nın adli reformları uygulamama ısrarı kamuoyuna da yansımaya başladı. *Tercüman-ı Hakikat* gazetesi "İstiklal-i Mehakim-i Suriye" başlıklı yazısında adli reformların esasının mahkemelerin mülki amirlerin nüfuzundan kurtarılıp bağımsızlaştırılması olduğunu belirttikten sonra Suriye'nin reformların uygulanmasında öncü vilayetlerden olması hasebiyle bu konuda da *numune* olacağı beklenirken yaşanan hayal kırıklığından bahsediliyordu. Dahası, yeni reformların uygulanabilmesi için bir takım *ön ıslahatlara* ihtiyaç duyulduğu gerekçesiyle icraya geçilmeyerek mutasarrıflıklara da bu yönde bilgi verilmişti. Haberin devamında, Adliye Nezareti'nin Suriye resmi gazetesindeki bilgilere dayanarak *umum memalik-i şahane için meriyyeti irade olunan kavanin ve nizamattan yalnız bir vilayetin kendisini müstesna tutmasına* izin verilemeyeceğinden bahisle gereğinin yapılması için sadarete müracaat ettiği belirtiliyordu⁸⁹. Layard, *Tercüman-ı Hakikat*'ta yayımlanan

85 FO 424/91, Layard-Salisbury, no. 924 very confidential, Therapia, 27 October 1879. Midhat Paşa, Mahmud Nedim Paşa'nın Dahiliye Nazırı olması nedeniyle istifa ettiğini ve kendisine karşı bir tavrının olmadığını sadrazam Said Paşa'ya iletmişti. Ali Haydar Midhat, *The Life of Midhat*, s. 178.

86 FO, 424/88, Layard-Salisbury, telegram no. 705, 22 October 1879. İki gün sonra Midhat Paşa, istifasının kabul edilmediğinin kendisine iletildiğini Layard'a haber veriyor. FO, 424/88, Layard-Salisbury, telegram, Constantinople 24 October 1879.

87 Layard-Salisbury, Private, 28 October 1879, Kunalp, (ed.) *The Private Letters*, s. 645.

88 Layard-Salisbury, Private, Pera, 9 December 1879, Kunalp, (ed.) *The Private Letters*, s. 660.

89 *Tercüman-ı Hakikat*, no. 433, 24 Teşrinisani 1879, s. 2.

haberini muhtevasını Dışişleri Bakanlığına ilettikten sonra Şam'da Midhat Paşa ile görüşmesinde dile getirilen görüşlerden hareketle tavrın doğruluğuna inandığını belirtmekteydi⁹⁰.

Gazete haberine yansıyan Adliye Nazırı Cevdet Paşa'nın sert tavrı, Layard'ın raporlarından da teyit edilmektedir. Büyükelçi, Başkonsolos Eldridge vasıtasıyla Midhat Paşa'ya gönderdiği mesajda, Sadrazam Said Paşa'nın adli reformlarla ilgili yeni kanunu uygulamamaları yönünde mülki amirlere verdiği talimat nedeniyle bir ara Midhat Paşa'yı merkeze çağırıp yargılamayı düşündüğünden ve kendisinin bütün gayretiyle bunun gerçekleşmesini önlediğinden bahsediyordu. Midhat Paşa, kararını savunurken, uygulamamanın sadece ceza davalarıyla sınırlı olduğunu, kamu düzenini sağlamak için polis ve jandarmanın çabalarından sonuç alınabilmesi ve suçluların sıkı kontrol altında tutulmalarının önemli olduğunu, bunun da mahkemeler tarafından sağlanamayacağı görüşünü dile getiriyordu. Sabıkasıyla ünlü kişilerin, hatta katillerin, mülki amirlerin itirazlarına rağmen, mahkemeler tarafından suçlulukları ispat edilemediği gerekçesiyle salıverildiklerinden bahseden Midhat Paşa, bunun da temin etmek durumunda oldukları kamu düzenini zaafa uğrattığını belirtiyordu⁹¹.

Midhat Paşa'nın Layard'a ilettiği savunmacı görüşler belli ölçüde Vilayet Basını aracılığıyla kamuoyuyla da paylaşıldı. *Tercüman-ı Hakikat*'in Suriye vilayet gazetesinden naklen verdiği habere göre, yeni kanunun tam olarak uygulanmayışının ana nedeni, toplumsal yapısı, medeniyet seviyesi ve idari düzeni gelişmiş bir Avrupa ülkesi için tasarlanmış bir kanunun Osmanlı Devleti'nde ve özellikle Suriye gibi halkı *akvam-ı muhtelif*'den oluşan bir vilayette uygulanabilecek seviyeye getirilebilmesi için "*birçok tecrübeler ve tashihler*" ihtiyaç duyulmasıydı. İkinci olarak, yeni kanunu uygulayabilecek vasıfta yeterli sayıda adli memur bulunmamaktaydı. Üçüncüsü, ceza davasına muhatap olanlarla ilgili olarak mülki amirlerle mahkemelerin müşterek çalışmalarının gerekliliği ve aksinin *memleketin ihlal-i emniyetini mucip nice fenalıklar* doğuracak olmasıydı⁹². *Tercüman-ı Hakikat*, adeta hükümet sözcüsü gibi, zikredilen gerekçeleri tek tek reddettikten sonra mevcut durumu, Midhat Paşa gibi *bir vilayeti teviden ıslaha muktedir* bir yöneticiye yakıştıramamaktaydı. Kanun uygulanmadığı için gerekçelerin inandırıcı olmadığı belirtildikten sonra yeni kanunun

90 FO 424/90, Layard Salisbury, no. 1041, Pera 28 November 1879.

91 FO, 424/106, Layard-Salisbury, no. 1184 confidential, Constantinople 30 December 1879.

92 Midhat Paşa'nın bu hususlarla ilgili mabeyne sunduğu geniş bir rapor için bk. BOA, YEE, 79/93, 10 Recep 1297/18 Haziran 1880.

uygulandığı vilayetlerden, Midhat Paşa'nın iddialarının aksine, olumlu sonuçlar alındığı iddia edilmekteydi. Bütün bunların ardından, bir valinin görevinin, aldığı emri yerine getirerek mesuliyeti emri veren iradeye atfetmek mi yoksa iradeyi tanımamak mı olduğu soruluyordu. Eğer ikinci görüş doğru olsaydı Adliye Nezareti Bâb-ı Âli'ye şikâyetle bulunmazdı notunu düştükten sonra Suriye'nin reformda önde giden bir vilayet olması gerekirken *bu bir seneden beri ıslahatta yeni şeylere şahid olunamadığı* belirtilerek İstanbul'da etkin olan kanaat dile getiriliyordu⁹³.

Bu sırada Midhat Paşa'nın İngiliz diplomatlarıyla ilişkileri de iyiye gitmiyordu. Valinin Layard ile haberleşmesinde aracılık yapan Beyrut Başkonsolosu Eldridge, 8 Kasım 1879'da ilk olumsuz raporunu kaleme aldığı anda Büyükelçi ciddi tepki göstermişti. Eldridge'in, Trablusşam, Sayda ve Akka'da, kendisince, meydana gelen olumsuzlukları sıraladıktan sonra bunların sorumluluğunu Midhat Paşa ve Beyrut Mutasarrıfı Raif Efendi'ye atfetmesi Layard'ı ikna edememişti. Eldridge'e göre, vilayetin *genel durumu acımacak vaziyetteydi, yetkililer pasif, adalet sözde kaldı ve işlerin iyiye gideceğine dair ümit de yoktu*⁹⁴. Layard'ın bu rapora tepkisi sert oldu. Dışişleri Bakanına yazdığı mektupta, Suriye'de iken başkonsolostan ve başkalarından çok övgü duyduğu Raif Efendi aleyhinde yazılanları kabul edilemez bulmuştu. Layard'ın ifadesiyle: *Eldridge zıvalıyor, üzgünüm ama kişisel değerlendirmelerinin çok etkisinde kalıyor. Konsoloslar genellikle yerel nüfuzun etkisine giriyorlar [...] ve konsolosluklarının evrenin merkezinde olduğu düşüncesine kapılıp orada olan en küçük şeyi abartma eğilimi sergiliyorlardı*⁹⁵.

Eldridge, yaklaşık bir ay sonra, Midhat Paşa aleyhinde bir rapor daha yazdı. Başkonsolos Layard'ın Valiyle ilgili kanaatini bildiği için üzgünüm ama diyerek *vilayetin farklı bölgelerinden gelen raporların oldukça olumsuz olduğunu ve Midhat Paşa yönetimini ağır eleştirilere maruz bıraktığını* belirtiyordu. Bir önceki raporunda bahsettiği şehirlerdeki şikâyetlere atıfta bulunduktan sonra nihai kanaatini şöyle ifade ediyordu: *Midhat Paşa'nın Suriye'ye tayiniyle oluşan beklentilerin hayal kırıklığıyla sonuçlanacağı ve yönetiminin seleflerinden farklı olmayacağına dair kanaatim her geçen gün daha da kuvvetlenmektedir. Bu başarısızlığın ne kadarı yetki sınırlamasıyla alakalı olabilir sorusuna ise, Midhat Paşa yetkileri artırılmalı diye suistimallere göz yumuyor kanaatinin yaygın olduğu şeklinde cevap veriyordu*⁹⁶. Eldridge'in son raporu beklediği etkiyi yaptı ve Layard, Valinin

93 *Tercüman-ı Hakikat*, no. 462, 1 Kanunusani 1880, s. 2-3.

94 FO, 424/91, Eldridge-Layard, no. 72, confidential, Aleih, 8 November 1879.

95 Layard-Salisbury, Private, Therapia, 18 November 1879, Kunalalp, (ed.), *The Private Letters*, s. 654.

96 FO, 424/91, Eldridge-Layard, no. 78, confidential, Beirut, 6 December 1879. Eldridge, özellikle

özel sekreteri Vasıf Efendi aracılığı ile *hakkındaki olumsuz raporlarda bahsedilenler doğru çıkarsa ve kendisi de aynı tarzda davranmaya devam ederse bundan böyle benim desteğimi alamaz. Desteğimi çekersem de orada fazla kalamaz* mesajını ilettiler⁹⁷. Kendisine iletilen eleştirilere aynı şahıs aracılığı ile cevap veren Midhat Paşa, suçlamaların kaynağını ve kendi politikalarının nedenini açıklayan bir mektubu Layard'a göndererek tavrında ısrarlı olacağı mesajını verdi. Layard ise, Valinin gerekçelerini önemli ölçüde makul gördüğünü, İstanbul kaynaklı zorlukların devam ettiğini ve mevcut yönetim anlayışında valilerin ne kadar dürüst ve çalışkan olurlarsa olsunlar görevlerini hakıyla ifa edemeyecekleri kanaatini Dışişleri Bakanı ile paylaştı⁹⁸.

1880 yılına gelindiğinde Midhat Paşa açısından ümitvar olmayı gerektirecek bir ihtimal kalmamıştı. Sultan Abdülhamid'in zaten var olan güvensizliği ve şüphesi Layard'ın Eylül 1879'da gerçekleştirdiği Suriye ziyaretiyle iyice kuvvetlenmişti. Mahmud Nedim ve Cevdet Paşa gibi kuvvetli muhalifleri Ekim 1879'da oluşan yeni kabinede Dâhiliye ve Adliye nazırlıkları gibi kendisini doğrudan ilgilendiren bakanlıklarda görev almışlardı. En önemlisi de atanmasında belirgin rol oynayan Büyükelçi Layard tarafından icraatları sorgulanmaya başlanmıştı. Bu gelişmelerin ardından Midhat Paşa'nın Suriye'de kendi tarzında bir yönetim gerçekleştiremeyeceğine kanaat getirdiği ve bunu açıklamasa da davranışlarına yansıtıldığı görülmektedir. Yeni tavrın belirgin işaretlerinden biri, Paşa'nın yönetim merkezi olan Şam'dan Kasım 1879'da ayrılıp sancak ve kazaları ziyaret adı altında Şubat 1880'in son haftasına kadar dönmemesiydi. Bu süre zarfında, ona Şam Merkez Mutasarrıfı İbrahim Paşa vekâlet etmiş ve İngiliz Viskonsülü Jago'nun gözlemine göre, *her önemli konuyu valiye yönlendirmiş, bazen kısmen sonuç alınmış, bazen de hiç sonuç çıkmamıştı*⁹⁹.

Midhat Paşa mahkemelerin mülki amirlerden bağımsızlığı hususunda eleştirilerini ve kabullenmez tavırlarını sürdürürken hükûmet, yeni kanunu Suriye kamuoyuna

Sayda bölgesiyle ilgili şikayetlerinin yakın takipçisi oluyor ve gelişmelerle ilgili detaylı raporlar hazırlıyordu. FO, 424/106, Eldridge-Salisbury, no. 6 Political, Beirut 31 January 1880; FO, 424/106, Eldridge-Layard, no. 10, Beirut, 3 February 1880; FO, 424/106, Eldridge-Layard, no. 13, Beirut, 26 February 1880; FO, 424/106, Eldridge-Layard, no. 15, Beirut, 27 February 1880; FO, 424/106, Eldridge-Layard, no. 22, Beirut, 11 March 1880.

97 Layard-Salisbury, Private, Pera, 17 December 1879, Kunalpal, ed. *The Private Letters*, s. 664.

98 FO, 424/106, Layard-Salisbury, no. 49 confidential, Constantinople, 9 January 1880. Belgenin ekinde Vasıf Efendi'nin mektubunun bir kopyası yer almaktadır.

99 FO 424/106, Jago-Layard, no. 4, Damascus 10 February 1880; FO 78/3130 Eldridge-Layard, no. 14, Beirut 27 February 1880.

doğrudan tanıtmak için önemli bir adım attı. *El-Cevaib* gazetesi kurucu editörü Faris Şıdyak'a (ö.1887) kanunu Arapça'ya çevirtirerek yayımlamış ve Suriyelilere ulaşmasını sağlamıştı. Kanunun Arapça yayımlanması Suriyelilerce olumlu karşılanmış ve yeni düzenleme ile sahip oldukları haklardan dolayı memnuniyet duymuşlardı. Bu arada, mahkemeler de yeni kuralları uygulamaya başlamışlar ve ilk tepkiler de memnuniyet vericiydi¹⁰⁰.

Midhat Paşa'ya göre ise, Suriye'de işler iyi gitmiyordu ve düzeltmek için ihtiyaç duyduğu yetkiler de verilmiyordu. Ordunun ve yargının bağımsız olmasının yanı sıra güvenlik güçlerinin de belli ölçüde seraskerliğe bağlanması vilayette etkin bir yönetime imkân vermiyordu¹⁰¹. En önemli problemi ise şikâyetlerinin inandırıcılığının sorgulanmasıydı. Beyrut'ta kısa bir süre önce göreve başlayan İngiliz diplomat Dickson, Paşa'nın bir süredir bu şikâyetleri dile getirme alışkanlığına sahip olduğunu, fakat bu yetki talebinin işleri gerçekten ne kadar aksattığının bilinmesinin zor olduğu yorumunda bulunması, bölgede yaygın kanaati yansıtıyor gibiydi¹⁰².

Mayıs 1880'de Midhat Paşa'nın Suriye'deki geleceğini etkileyecek önemli gelişmeler yaşandı. Birincisi, Abdülhamid'in Midhat Paşa ile ilgili kararlarda her zaman dikkate aldığı Büyükelçi Layard'ın İstanbul'dan ayrılacağı belli oldu. Nisan 1880 seçimlerini Liberallerin kazanması ve Türk aleyhtarlığı ile bilinen William E. Gladstone'un iktidara gelmesiyle bir süredir gergin devam eden Osmanlı-İngiliz ilişkilerinin geleceği iyice merak konusu olmuştu. Bu değişimin Midhat Paşa'yı yakından ilgilendiren tarafı ise, Muhafazakâr Parti iktidarının büyükelçisi Layard'ın ve onun en büyük destekçisi Dışişleri Bakanı Salisbury'nin görevlerinin sona ermesiydi. Midhat Paşa yeni gelişmelerin kendisi için ne anlama geldiğini iyi biliyordu ve gereğini yapmaya karar verdi. 30 Mayıs 1880 tarihli telgrafında, Ekim 1879'daki ilk istifasına atıfta bulunup kabul edilmeyişiyile bir müddet daha göreve devama *tahammül* ettiğini, şimdi ise *lehülhamd vilayetçe ehemmiyete şayan bir hal kalmamış olduğundan ve nezd-i âlide meçhul olmayan esbaba mebni burada kalmaktığım imkânsız olduğundan lütfen ve merhameten* ifadeleriyle ikinci defa istifasını sundu. Kısa istifa telgrafındaki *tahammül* ve *meçhul olmayan esbab* ifadeleri, Midhat Paşa açısından gelinen noktada *tahammülün* de kalmadığını anlatıyordu. Layard'ın ayrılmak üzere olduğu günlere denk gelen bu istifanın kabulü Sultan açısından uygun olmayacağı için Paşa'yı bu noktaya getiren sebeplerin açıklanması istendi. Midhat Paşa bir

100 FO 424/106, Jago-Layard, no. 5, Damascus 20 April 1880.

101 Konsolosa bahsettiği bu hususların Mabeyne iletilmiş hali için bk. BOA, YEE, 79/94, 10 Recep 1297/18 Haziran 1880.

102 FO 195/1306, Dickson-Layard, no. 42, Beirut 31 May 1880.

tarafтан izahatta bulunurken diğer tarafтан da kararlı olduğunu göstermek açısından Haziran 1880'de birkaç kere daha istifasını sundu¹⁰³. Aslında Midhat Paşa açısından Suriye Valiliği fiilen sona ermişti ama yine de Sultan'ın istifa gerekçelerini açıklayacak birini İstanbul'a göndermesi talebi üzerine Beyrut Mutasarrıfı Raif Efendi'yi 21 Haziran'da göndererek sonucu beklemeye başladı¹⁰⁴.

Midhat Paşa'nın konumunu ciddi anlamda olumsuz etkileyen diğer bir gelişme de Haziran'da Beyrut sokaklarında Arapları Osmanlı yönetimine karşı ayaklanmaya davet eden el ilanlarının görülmesiydi. Haziran'ın son haftasında iki defa daha el ilanlarıyla Osmanlı aleyhtarı tavrın sergilenmesi çeşitli spekülasyonlara yol açtı. İlanların Mutasarrıf Raif Efendi'nin İstanbul'a gidişinden kısa bir süre sonra ortaya çıkması da dikkat çekiciydi. Beyrut ilanları hakkında söylentiler sona ermeden Temmuz ayının son haftasında Şam sokaklarında benzerleri ortaya çıktı. Bugüne kadar elde edilen veriler bu hadisede Midhat Paşa'nın sorumlu tutulabileceğine dair bilgi sunmamakla birlikte hükûmetle olan ilişkilerinin zayıflığı nedeniyle farklı spekülasyonlar yapıldı. Bunlardan biri de Midhat Paşa'nın talep ettiği yetkileri elde edebilmek için Suriye'de otorite zaafı imajı vermeye çalışması yönündeydi. İlanların sorumlularının bulunması yönünde çaba sarf edilmemesi de Midhat Paşa'ya yöneltilen eleştirilerdendi¹⁰⁵.

Beyrut ve Şam sokaklarına asılan ilanlar her iki şehir halkı üzerinde olumsuz bir etki yapmadı ama Midhat Paşa hakkında hükûmet nezdinde zaten mevcut olan güvensizliğin iyice artmasına neden oldu. Bu anlamda ilanların zamanlaması Midhat Paşa açısından büyük talihsizlikti. Padişaha özel elçi olarak gönderdiği Beyrut Mutasarrıfı Raif Efendi'nin dönüşünü¹⁰⁶ beklerken 6. Ordu eski Müşiri Hüseyin Fevzi Paşa'nın, Sultan'ın yaveri sıfatıyla, 29 Temmuz'da Beyrut'a gelişi sürpriz oldu. Hüseyin Fevzi Paşa¹⁰⁷ Lübnan'da iki gün kalarak Deyrü'l-Kamer'de Muta-

103 Midhat Paşa'nın 30 Mayıs tarihli istifası ve devamında yapılan yazışmaların Mabeyn tarafından hazırlanan kopyaları için bk. BOA, YEE, 79/89. Bu dönemdeki istifa teşebbüsleriyle ilgili olarak ayrıca bk.; YEE, 79/88; YEE, 79/90; YEE, 79/91; YEE 79/94.

104 FO 424/106, Jago-Layard, no. 12, Damascus 20 June 1880; FO 195/1306, Dickson-Layard, no. 46, Beirut 21 June 1880. Raif Efendi (1836-1911) Midhat Paşa'nın Tuna ve Bağdat valiliklerinde ve sadareti sırasında maiyetinde çalışmış ve güvenini kazanmış birisiydi. Sultan, Raif Efendi'yi İstanbul'da tutarak Midhat Paşa'dan uzaklaşma sürecini başlatmış, sonra da Ticaret Nazırını tayin ederek ödüllendirmişti. İbrahim Alâettin Gövsa, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, Yedigün Neşriyatı, [İstanbul], [1946], s. 312.

105 Osmanlı aleyhtarı ilanlarla ilgili bk. Buzpınar, *age.*, s. 273-305.

106 Raif Efendi bölgeye hiç dönmemiş ve Midhat Paşa Aydın'a nakledildikten sonra Beyrut mutasarrıflığına Necip Paşa tayin edilmiştir. BOA, YEE, 79/97.

107 Hüseyin Fevzi Paşa (1836-1900) Bağdat ve Şam'da uzun süre görev yapmıştır. Kunalalp, *Son*

sarrıf Rüstem Paşa ile görüştüktan sonra 1 Ağustos'ta Şam'a gittiği gün Ahmet Eyüp Paşa'nın yerine 5. Ordu Müşiri tayin edildi¹⁰⁸. 2 Ağustos'ta tayini telgrafla bildirildi ve aynı gün Midhat Paşa ile de görüştü. Bu görüşmeden önce Midhat Paşa'ya ulaştırılan haberlere göre, kendisinin *hemen ilan-ı isyan etmek üzere* olduğu yolunda kuvvetli bir anlayışa binaen *gayet hafî ve mahremâne bir tedbir ile Hüseyin Fevzi Paşa* gönderilmişti. Bir başka ifadeyle, yeni Müşir askeri birimleri kontrol altına alarak muhtemel bir isyana karşı gerekli tedbirleri aldıktan sonra Midhat Paşa ile görüşmüştü. Bu görüşmede yeni Müşir, irade gereği *teminat-ı kavîyye* istemiş, gerekçe olarak da *Suriye vilâyetinin bir hükümet-i mümtaze heyetine tahvilî hususuna dair* bazı icraattan, Layard'ın ziyareti sırasında gösterilen gereksiz ilgiden ve Lübnan ile Suriye'nin birleştirilmesine dair kuvvetli söylentilerden bahsetmiş¹⁰⁹. İki gün sonra, yani 4 Ağustos'ta Aydın Valisi Ahmed Hamdi Paşa ile Suriye Valisi Midhat Paşa'nın becaişlerine dair irade ve Hamdi Paşa gelinceye kadar Valilik görevini vekâleten Hüseyin Fevzi Paşa'nın yürüteceğine dair ayrı bir irade çıktı¹¹⁰.

Midhat Paşa'ya gelen haberlerin kuvveti, yıllar sonra, Sultan Abdülhamid'in Paşa'nın Suriye Valiliğinden alınışına atıfta bulunurken kullandığı ifadelerden de anlaşılmalıdır: [Midhat Paşa] *zamanında saltanat ve hükümet aleyhine sokaklara yaftalar yapıştırılmak ve ilânnâmeler neşrolunmak ve adliye ve maliye aleyhine şikâyet vukubulmak ve çok yaşasın vali ve çok yaşasın filan gibi oranın hâkimiyetini tasdik etmek gibi ahval zuhura gelmesi ve vali aleyhinde Bâbüâlî'ye tahrîren şikâyetler vukubulması üzerine... Raif Paşa Dersââdet'e gelerek fesadın önü alınmış vali tebdil olunmuş idi*¹¹¹. Midhat Paşa'nın görevden alınışında etkin olan sebeplerin Sultan'ın zihninde kalıcı yer edinmiş halde sıralanmış olması dikkat çekicidir.

Dönem, s. 79.

- 108 BOA, İ.DH. 65440, 24 Şaban 1297/1 Ağustos 1880. Lübnan mutasarrıfı Rüstem Paşa ile görüşmelerinin saraya aktarılan versiyonu için bk. BOA, Y.MTV. 4/77, Hüseyin Fevzi Paşa'dan Mabeyne, 29 Temmuz 1296/10 Ağustos 1880.
- 109 Ali Haydar Midhat, *Midhat Paşa: Tâbsıra-i İbret*, Hilal Matbaası, İstanbul 1325, s. 225-227.
- 110 BOA, İ.DH., 65431, 27 Şaban 1297/4 Ağustos 1880; İ.DH. 65437, 27 Şaban 1297. FO, 195/1306, Jago-Goschen, no. 14 Confidential, Damascus 16 August 1880. Suriye'nin yeni valisi Ahmet Hamdi Paşa'yı 10 Ağustos'ta getiren İzzeddin vapuru 13 Ağustos'ta Midhat Paşa'yı İzmir'e götürmek üzere Beyrut'tan ayrıldı. BOA, YEE, 79/100, Hamdi Paşa'dan Mabeyn'e, 5 Ramazan 1297/11 Ağustos 1880; YEE 79/101, Midhat Paşa'dan Mabeyne, 30 Temmuz 1296/11 Ağustos 1880; YEE, 79/102, Hamdi Paşa'dan Mabeyne, 1 Ağustos 1296/13 Ağustos 1880; FO, 195/1306, Dickson-Goschen, no. 53, Beirut, 13 August 1880.
- 111 BOA, YEE, 72/7, t.y. İnal'a göre, Abdülhamid bu muhturayı Cevad Paşa'nın sadareti zamanında yazdırmıştır. İnal, *age.*, s. 382. Raif Efendi'nin padişaha ne anlattığı bilinmemekle birlikte kısa süre sonra Ticaret Nazırlığına atanması ve paşa unvanının verilmesi dikkat çekicidir. Gövsa, *age.*, s. 312.

Sonuç

93 Harbi'nde alınan ağır yenilgi sonrası oluşan şartlar, Sultan Abdülhamid'in İngiltere ile ilişkilere önem vermesini gerektiriyordu. 1878'de Rus ordularının Osmanlı topraklarında bulunması ve İngiltere'nin Rusya karşıtı bir duruş sergilemesi iki devleti yakınlaştıran faktörlerdi. Haziran 1878 Kıbrıs Antlaşması bu şartlarda gerçekleşti. Temmuz'da imzalanan Berlin Antlaşması sonrası İngiltere, Rusya'nın Osmanlı Devleti üzerindeki nüfuzunu azaltmak amacıyla reformlar konusuna sahip çıktı. Bu tavır ise, Osmanlı devlet adamları arasında reform yanlısı ve Rusya karşıtı olarak bilinen isimlerin önemini artırdı. Midhat Paşa, Büyükelçi Layard'ın gündemine bu çerçevede geldi. Hakkında bilgi sahibi olmadığı için onu tanıyan iki önemli isme, sefeli Elliot ve Dışişleri Bakanı Salisbury'ya danışma gereği duydu. Her iki ismin de Midhat Paşa'nın reformculuğunu ve Rusya karşıtlığını teyit etmesi üzerine saray ve hükûmet nezdinde Paşa ile ilgili olumlu hava oluşturmaya çalıştı ve belli ölçüde başarılı oldu. Layard'ın başarılı olmasının en önemli nedeni, Abdülhamid'in İngilizlerin çok önem verdiği Doğu Anadolu reformlarını sürüncemede bırakmakta kararlı olması görünüyor. İngiliz Hariciyesiyle ilişkileri germeden reformlara direnebilmek için Midhat Paşa tayini bir jest olarak düşünülmüş ve başarılı da olmuştu. Unutulmamalı ki, tayin gerçekleştiğinde Rus orduları hâlâ Osmanlı topraklarını terk etmemişlerdi ve İngiltere ile diyalog içerisinde görünmek önemliydi.

Midhat Paşa'nın Suriye valiliğinin, sınırlı anlamda başarılı ve daha çok gergin geçmesinin birkaç nedeni üzerinde durulabilir. Önem sırasına koymadan belirtmek gerekirse; Rus yenilgisinin ağırlığının her alanda çok hissedilmesi, devletin kurtuluşu için her kesimin ayrı reçete sunduğu bir zamanda günlük harcamaları dahi karşılayacak maddi imkânın bulunmaması, yani kargaşa ortamı çok etkili olmuş görünüyor. Bunun bir yansıması olarak hükûmet, merkezin kontrolünü kuvvetlendirecek yeni reformları hayata geçirdiği bir dönemde Midhat Paşa'nın Balkanlarda ve Bağdat'ta kullandığı yetkileri kullanmakta ısrar etmesi gerginliğe neden oldu. Bu ortamda, Midhat Paşa'nın reformlar her yerde uygulanabilir ama benim görev yerimde ertelenmeli ve bütün yetkiler bende toplanmalı anlamına gelen tavırları, hükûmet tarafından, kabul edilebilir bulunmadı. Reformları tasarlayan ve uygulayanların önemli bir kısmının Midhat Paşa'ya şahsi husumeti olan, Said Paşa, Cevdet Paşa ve Mahmud Nedim Paşa gibi isimler olduğu hatırlanırsa, gerginliğin duygusal tarafını da göz ardı etmemek gerekir.

Midhat Paşa'nın Suriye'ye atanmasını sağlayan İngiliz diplomasisinin de iki yön-

den yük oluşturduğu söylenebilir. Birincisi, bölgedeki İngiliz diplomatları Paşa'nın önemli kararlarda kendileriyle istişare etmesi beklentisine girmiş olmalarıydı. Bu tavrın bir nedeni, atanmasında İngiliz Hariciyesinin rolü ise, diğeri İngiliz diplomatlarının güçlü bir emperyalist ülkenin temsilcileri oldukları anlayışıyla baskın karakter ortaya koymalarıydı. Midhat Paşa ise eski sadrazam, tecrübeli ve kendinden emin (kendini beğenmiş de denilebilir) bir devlet adamı, genel tavrı itibariyle yabancıların nüfuzundan hoşlanmayan duruşuyla, konsolosların beklentilerine göre yönetim oluşturacak birisi değildi. İkincisi ve daha önemlisi, Midhat Paşa'nın atanmasını sağlayan faktör aynı zamanda görevden alınmasına zemin hazırlayan faktör oldu. Layard'ın Midhat Paşa'ya destek olacağını düşündüğü Suriye gezisi tam tersine Sultan'ın Paşa hakkındaki şüphelerinin çok daha güçlenmesine katkı yaptı. Gezinin hükûmette oldukça güçlü konuma gelen Midhat Paşa muhaliflerince aleyhinde bir fırsat olarak değerlendirilmesi de Sultan'ın Midhat Paşa'ya güvensizliğini artırdı. Bunun önemli bir kırılma noktası olduğu bile söylenebilir. Bütün bunlara rağmen, Layard İstanbul'da iken Sultan Paşa'yı görevde tutmakta ısrar etti. Mayıs 1880'de Salisbury ve Layard'ın görevleri sona erdiğinde, ortada Midhat Paşa'nın görevden alınmasına dur diyecek kimse kalmamıştı. Paşanın Suriye'den uzaklaştırılmasının zamanlaması da yerinde göründü. Yeni Müşir Hüseyin Fevzi Paşa'ya ve İngiliz konsoloslarına göre, özellikle Müslüman halk Midhat Paşa'nın ayrılışından oldukça memnun kalmışlardı¹¹².

112 BOA, Y.MTV. 4/77, 29 Temmuz 1296/10 Ağustos 1880; FO, 195/1306, Dickson-Goschen, no. 53, Beirut, 13 August 1880; FO, 195/1306, Jago-Goschen, no. 14 confidential, Damascus 16 August 1880.

KAYNAKLAR

Arşiv Kaynakları

Cumhur Başkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Yıldız Esas Evrakı (YEE),

Yıldız Resmi Maruzat Evrakı (Y.A.RES),

Yıldız Hususi Maruzat Evrakı (Y. A. HUS),

İrade Dahiliye (İ. DH),

Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV),

Hariciye Siyasi (HR-SYS),

İrade Meclis-i Mahsus (İ.MMS),

The National Archives (TNA) (İngiltere)

Foreign Office (FO) 78, 195, 424 ve 881’de bulunan belgeler.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Abu-Manneh, Butrus, “The Genesis of Midhat Pasha’s Governorship in Syria 1878-1880”, editörler: Thomas Philpp and Birgit Schaebler, *The Syrian Land: The Process of Integration and Fragmentation in Bilad al-Sham from the 18th to the 20th Century*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart 1998, s. 251-267.

Ali Haydar Midhat, *The Life of Midhat Pasha*, John Murray, London 1903.

Ali Haydar Midhat, *Midhat Paşa: Tabsıra-i İbret*, Hilal Matbaası, İstanbul 1325.

Atalar, Münir, *Osmanlı Devletinde Surre-i Hümayun ve Surre Alayları*, DİB Yayınları, Ankara 2015.

Âtuf Hüseyin Bey, *Sultan II. Abdülhamid’in Sürgün Günleri*, haz. Metin Hülagu, Timaş Yayınları, İstanbul 2010.

Baykal, Bekir S., *Midhat Paşa: Siyasi ve İdari Şahsiyeti*, Kırıl Matbaası, Ankara 1964.

Buzpınar, Ş. Tufan, *Abdulhamid II, Islam and the Arabs: The Cases of Syria and the Hijaz (1878-1882)*, Doktora tezi, University of Manchester 1991.

Buzpınar, Ş. Tufan, *Hilafet ve Saltanat: II. Abdülhamid Döneminde Halifelik ve Araplar*, Alfa Yayınları, İstanbul 2016.

- Çetinsaya, Gökhan, Ş. Tufan Buzpınar, “Midhat Paşa”, *İslam Ansiklopedisi*, C 30, *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları*, İstanbul 2005, s. 7-11.
- Çetinsaya, Gökhan, “II. Abdülhamid’in İç Politikası: Bir Dönemlendirme Denemesi”, *Osmanlı Araştırmaları*, 47 (2016), s. 364-365.
- Davison, Roderic H., “Midhat Pasha and Ottoman Foreign Relations”, *Osmanlı Araştırmaları*, 5 (1986), s. 162-63.
- Demirel, Fatmagül, *Adliye Nezareti: Kuruluşu ve Faaliyetleri (1876-1914)*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2008.
- Gedikli, Fethi, “Midhat Paşa’nın Suriye Layihası”, *Divan İlmî Araştırmalar*, 7 (1999), s. 176-189.
- Gövsal, İbrahim Alâettin, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, Yedigün Neşriyatı, [İstanbul], [1946].
- Gross, Max L., *Ottoman Rule in the Province of Damascus 1860-1909*, Doktora tezi, Georgetown University 1979.
- İnal, İbnülemin Mahmut Kemal, *Son Sadrazamlar*, Maarif Vekaleti Yayınları, Ankara 1942.
- Kırmızı, Abdülhamit, “Namık Paşa’nın Vefatı, Mezarı ve Vasiyetnameleri”, *Toplumsal Tarih*, 186 (Haziran 2009), s. 60-66.
- Koç, Bekir, *Midhat Paşa (1822-1884)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2002.
- Korkmaz, Adem, *Midhat Paşa: İdari ve Siyasi Faaliyetleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019.
- Kuneralp, Sinan, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922)*, İsis Yayınları, İstanbul 1999.
- Kuneralp, Sinan (ed.), *The Queen’s Ambassador to the Sultan: Memoirs of Sir Henry A. Layard’s Constantinople Embassy 1877-1880*, The Isis Press, İstanbul 2009.
- Kuneralp, Sinan (ed.), *The Private Letters of Sir Austen Henry Layard During His Constantinople Embassy 1877-1880*, The Isis Press, İstanbul 2018.
- Kurat, Yuluğ Tekin, *Henry Layard’ın İstanbul Elçiliği 1877-1880*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1968.

- Kurat, Yuluğ Tekin, “Midhat Paşa ve Henry Layard”, *Uluslararası Midhat Paşa Semineri*, TTK Yayınları, Ankara 1986, s. 213-219.
- Saliba, Najib E., “The Achievements of Midhat Pasha as Governor of the Province of Syria”, *International Journal of Middle East Studies*, 9 (1978), s. 307-323.
- Shamir, Shimon, “The Modernization of Syria: Problems and Solutions in the Early Period of Abdulhamid”, William R. Polk, Richard L. Chamembers, eds. *Beginnings of Modernization in the Middle East: The Nineteenth Century*, The University of Chicago Press, Chicago 1968, s. 351-381.
- Şimşir, Bilal N., *Fransız Belgelerine Göre Midhat Paşa'nın Sonu*, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1970.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı, *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, TTK Yayınları, Ankara 1967.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı, *Mekke-i Mükerreme Emirleri*, TTK Yayınları, Ankara 1972
- Weber, Stefan, *Damascus: Ottoman Modernity and Urban Transformation, 1808-1918*, C 1. Aarhus University Press, Aarhus 2009
- Yasamee, Feroze A. K., *Abdülhamid'in Dış Politikası: Düvel-i Muazzama Karşısında Osmanlı 1878-1888*, çev. Yusuf Selman İnanç, Kronik Yayınları, İstanbul 2018.

